

И.Ч. Эргил-оол
Н.Ч. Дамба
Н.М. Ондар

Тыва дыл

2
класс

ЦЕНТР АЗИИ
АЗИЯНЫҢ ТӨВҮ
THE CENTRE OF ASIA

И.Ч. Эргил-оол, Н.Ч. Дамба, Н.М. Ондар

ТЫВА ДЫЛ

2 класс

Ниити өөредилге черлеринге
өөредилге ному

*Тыва Республиканың өөредилге
болгаш эртем яамызы сүмелээн*

КЫЗЫЛ • 2012

Эртем талазы-биле редактору *К.Б. Доржу*, доцент, филология эртемнериниң кандидады

Рецензентилери: *Л.С. Кара-оол*, доцент, филология эртемнериниң кандидады, *С.А. Монгуш*, Кызылдың 2 дугаар ортумак школазының эге класстар башкызы.

Э 74 **Тыва дыл. 2 класс.** Ниити өөредилге черлеринге өөредилге ному. [И.Ч. Эргил-оол, Н.Ч. Дамба, Н.М. Ондар]. – Кызыл: Национал школа хөгжүдөр институт, 2012. – 160 ар.

2 класска «Тыва дыл» номун эге ниити өөредилгениң стандартынга дүүштүр тургускан.

Учебник «Тувинский язык» для 2 класса составлен в соответствии с ФГОС НОО для школ с родным (тувинским) языком обучения.

Чаа өөредилге чылы-биле!

СЕНТЯБРЬ АЙ МООРЛАП КЕЛДИ

Өөрүшкүлүг сентябрь моорлап келди.
Өөредилге чаа чылын уткуп тур бис.
Ада-ие оглун, кызын эдерткилээн,
ажык, чырык школада чыгып келди.

Каас, чараш школалар уругларга
хаалгазын ажыткылааш, чалап туру.
Ада-ие, бүгү чону чедип келгеш,
ажы-төлге чагыг, сөзүн берип турган:
– Чүү-даа чүве силерлерде белен бар-дыр,
чүгле шупту кончуг эки өөрениңер!

Арыг, чараш, хөглүг үннер чаңгыс угда
ада-ие мурнун орта чаңгыланган:
– Төрээн ынак ада-ие, четтирдивис!
Дөгеревис бешке, дөртке өөренир бис!

Л. Чадамба

1. *Моорлап келди, хаалгазын, дөггевис* деп сөстөрнүң утказын тайылбырлаңар.

2. Сентябрь 1 байырлалының дугайында чугаалаңар.

Катапташкын

§ 1. Бирги класска өөрөнгөн чүүлдерин катаптаары

1. Номчуңар.

Сентябрь ай – чурукчувус
шевер, чажыт холу-биле
хемнер эрии эзим, сында
хевис аргып эгеледи.

С. Сарыг-оол

Шүлүкте чүнүң дугайында чугаалап турар-дыр?

Чурукчуга чүнү дөмейлээнил?

Шевер, чажыт деп сөстөрни кандыг сөстөр-биле солуп болурул?

2. Сөзүглелди номчуңар. Домактарның санын айтыңар.

ШКОЛАВЫС

Күс дүшкен. Өөредилге чылы эгелээн. Чылыг, чырык школавыс бисти уткуп алган. Школавысты долгандыр чечектер тараан. Чаражын чүү дээр ону!

Домактың эгезин канчаар бжиририл? Бир домакты өске домактан канчаар аңгылаарыл? Дүжүрүп бжиңер. Хынап алыңар.

3. Сөзүглелди номчуңар.

ЧАЙГЫ ДЫШТАНЫЛГА

Чайгы үеде солун. Дыштаныр лагерьлерге уруглар эштип, ойнап дадыгар. Чамдык уруглар чайын көдээге дыштаныр. Көдээ черге чалгаараар үе турбас. Хой кадаржып, ойнап, бөлүк улус-биле каттап, тооруктап турда-ла, хүн эртери билдинмес.

Айтырыгларны аас-биле харыылаңар:

1. Кажан, каяа дыштанып турганыңарны чугаалаңар.
2. Чайгы дыштанылгаңарны канчаар эрттирдиңер?
4. Чурукту топтап көрүңер. Чурукка дүүштүр домактардан чогаадыңар.

1. Чурукта кымнарны көргүскенил? 2. Кандыг кичээл болуп турарыл?
3. Өөреникчилер кичээлге чүнү кылырыл?

Домак төнгөн утканы (бодалды) илередир. Домактың эгезин улуг үжүк-биле бижиир.

Медээ аянныг домактың сөөлүнгө улуг сек (.), айтырыг аялгалыг домакка айтырыг демдээн (?), дыңзыг аянны илередир домактың сөөлүнгө кыйгырыг демдээн (!) салыр.

Дыңзыг аянга дужааган, кыйгырган, мактаан, йөрөөл салган дээн уткалыг домактар хамааржыр.

Өөредилге чылы эгелээн. Школаны сакты бердиңер бе? Өөренирге солун-на!

5. Домактарны аңгылаңар. Дүжүрүп бижип алыңар.

Бистиң суурувуста хөй чечектер тараан чечектерниң чаражын чүү дээр ону күзүн бүрүлөр саргарар бе

6. Номчуңар.

Кижиниң язы-сөөгү (нациязы) төрөөн дылындан тодараттынар. Бистиң чуртувуста дыка хөй аңгы-аңгы дылдыг улус чурттап турар. Оларның иштинден орус, тыва, хакас, кыргыз дээш кымнарны чок дээрил. Өске улус-биле харылзажырда, төрөөн дылындан аңгыда, орус дылды өөренири чугула.

Айтырыгларга харыылаңар:

1. Тывада, орус болгаш тыва чондан өске, кандыг улус чурттап турарыл?

2. Кандыг дылдар билир силер, чугаалаңар.

7. Уругларның чугаазын номчуңар.

– Кичээл соонда чүнү канчаар сен, Шеңне?

– Чемненип алгаш, онаалгам кылыр мен.

– А сен, Чинчи?

– Мен ам ойнаар мен.

– Кым-биле ойнаар сен?

– Сээң-биле ойнаар деп бодап турдум.

– Экизин, экизин! Онаалгавыс кылып алгаш, оон ойнаар бис, шүве?

– Чаа, эжим.

Кымнар чугаалажып турарыл?

Олар чүнүң дугайында дугуржуп алганыл?

8. Номчуңар.

Тывавысты хөгжүдерде,

дылывысты утпаалыңар.

Бижикке-даа, чугаага-даа

бир-даа чазыг кылбаалыңар!

Ч. Кара-Күске

Шүлүктү дүжүрүп бижип алыңар.

Шээжилеп доктаадыңар.

9. Номчуңар.

АТ ДУГАЙЫ

Аът киштежип таныжар, кижичугаала-
жып таныжар. Ат, шола шаг-төөгүден бээр
черле турган. Танышпас кижилер таваржып
келгенде, амыр-мендизин солчуп, аал-чуртун
айтыржып-ла эгелээр.

Ч. Кара-Күске

Айтырыгларны аас-биле харыылаңар:

1. Кижилерниң аттарының дугайында чүнү билир
силер?

2. Бодуңарның адыңар дугайында чугаалаңар.

10. Номчуңар. Карартыр парлаан сөстөрни ушта
бижиңер.

Үннер слог, слогтар сөс тургузар. Утка
талазы-биле харылзаалыг сөстөр домактар тур-
гузар. **Домак** төнгөн бодалды илередир.

11. Адаанда берген бөлүк сөстөрни слогтарга ча-
рып бижиңер.

Ном, балааш, кыдырааш, карандаш.

Бөрт, чүвүр, хөйлең, майыктааш.

12. Үннер болгаш үжүктөрниң саны дең азы кар-
жып турар сөстөрни бөлүктөп бижиңер.

Даш, дааш, көжээ, ёзу, аялга, моюн, маас,
чечек, бүрү, аяк, дуюг.

Үн = Үжүк

Үн > Үжүк

Үн < Үжүк

ҮННЕР БОЛГАШ ҮЖҮКТЕР

§ 2. Ажык, ажык эвес үннер болгаш үжүктөр

Чүглө кижиниң үннеринден сөстөр тургустунар, ынчангаш оларны **чугаа үннери** дээр. Чугаа үннери **ажык** болгаш **ажык эвес** деп аңгыланар. Ажык үннерни адап турда, агаар аас иштинге шаптыкка таварышпас, хостуг эртер. Ажык эвес үннерни адап турда, агаарның оруунга эринер, диштер, дыл шаптык тургузар.

Бижикке үннерни үжүктөр-биле демдеглээр.

Ажык үжүктөр: *а, ы, о, у, э, и, ө, ц, е, ё, ю, я.*

Ажык эвес үжүктөр: *б, в, г, д, ж, з, й, к, л, м, н, ң, п, р, с, т, ф, х, ц, ч, ш, щ.*

13. Дараазында бердинген сөстөрниң утказын тайылбырлар. Сөстөрдө ажык болгаш ажык эвес кандыг үжүктөр ылгалдыгыл, тывыңар.

Даш-дыш-дош-дүш-диш-дөш, кас-час-тас,
Кара-Сара.

Дүжүрүп бижинер. Сөстөрни ылгаштырып турар үжүктөрниң адаан шыйыңар.

14. Чурукту көрүңөр. Чурукка аттан бериңер, чугаадан тургузуңар. Бижип алыңар.

Айтырыгларны аас-биле харыылаңар:

1. Огородта чүү өзүп турарыл?
2. Ногаа, чимис аймааның кижиге ажыы чүдел?

15. Номчуңар.

Көңгүл биле коңгул ийи
көңгүс өске чүвелер-дир.
Аастыг сава – көңгүл ол-дур,
а коңгул – ыяш хозу.

Ч. Кара-Күске

Карартыр парлаан сөстөрниң утказын тайылбырлаңар. Оларны ушта бижип алыңар, ында каш үн, үжүк барын тодарадыңар.

16. Аас-биле харыылаңар.

1. Кандыг азырал дириг амытаннар билир силер?

2. Оларны кым азырап турарыл?
3. Олар кижиге кандыг ажык-дузалыгыл?
4. Кандыг амытаннарны азырал, а кандыг дириг амытаннарны черлик дээрил?

Кыдыраажыңарга бижип алыңар.

Азырал дириг амытаннар:

Азырал дириг амытаннарның кижиге ажык-дузазы:

17. Домактарны номчуңар.

Тывада куштар хөй. **Бора-хөкпештер, тааннар, сайлык, хараачыгайлар** уяларын ховуларга, хаяларга, ыяштар баштарынга тудуп алыр. Оларны камгалаары – кижиге бүрүзүнүң ыдыктыг херээ.

Куштарның ажык-дузазының дугайында чугаалаңар. Оларны канчаар камгалаарыл? Карартыр парлаан сөстөрүни ушта бижип алыңар. Куштар аттарының эге үннерин тода адаңар.

18. Сөстөрни номчуңар.

Тоол, үер, ие, хоорай, сентябрь, оюн, оът, аал, хая.

Үнүнден үжүү хөй, үжүүнден үнү хөй сөстөрни бөлүктөй бжиңер. Ооң чылдагаанын тайылбырлаңар.

19. Номчуңар.

Өөренирде ап чоруур
өөредилгем херексели:
бжиир, бодаар кыдыраажым,
бжик бжиир демир-үжүүм,
шыяр, балаар шугум, балааш,
карандажым хавы – пенал,
кады чоруур өңнүүм болур –
тыва дылым ному бо-дур.

*пенал,
кыдырааш,
демир-үжүк*

Өөренирде кандыг-кандыг өөрөдилге херексели ап чоруур силер, чугаалаңар. Өөрөдилге херекселдериниң аттарын ушта бжип алыңар.

20. Бердинген схемаларга дүүштүр сөстөрдөн тып бжиңер.

1. $Үн = Үжүк$ 2. $Үн > Үжүк$ 3. $Үн < Үжүк$

1. Үннер болгаш үжүктөриниң саны дең сөстөрни;
2. Үжүүнден үннериниң саны хөй сөстөрни;
3. Үнүнден үжүктөриниң саны эвээш сөстөрни бжиңер.

21. Шүлүктү аянынг номчуңар. Карартыр парлаан сөстөрннң утказын тайылбырлаңар, слогтавышаан, ушта бижип алыңар. Ажык үннерннң адаан шыйыңар.

Тыва чонум хүндүлээчел,
дылы безин эптиг, чымчак.
Эрткен-дүшкен кижилерге
эжиктери ажык турар.

М. Өлчей-оол

22. Бердинген сөстөрннң үн, үжүктүг сайгарылгазын кылыңар.

Аал, аян, ёзу, чаъс, моюн.

Үлегери: *аал* – 2 үн, 3 үжүк.

23. Номчуңар. Карартыр парлаан сөстөрннң үн, үжүктүг сайгарылгазын кылыңар.

Эзир – **араатан** куш. Ол дыка кашпагай болгаш **чоргаар**. Тыва мөге хүрежирде, эзир **девиин** албан күүседир.

Дагааларны кижилер **азыраар**. Оларның чаражы кончуг. Өң-чүзүнү кандыг-даа **боор**: ак, кара, бора база шокар.

Айтырыгларга харыылаңар:

1. Араатан база азырал куштарга кандыг куштар хамааржырыл?
2. Ол куштарның онзагайы чүдел?
3. Олар чемни кайыын тып чиирил?

24. Номчуңар. Карартыр парлаан сөстөрдө ажык, ажык эвес үннерни адаңар.

МЭЭҢ ЭЖИМ

Сырга эжим-биле кады чаңгыс класста өөренип турар мен. Ол дыка дузааргак кижиги. Онаалгавыс күүседип алгаш, ойнап чоруптар бис. Эжимниң экииргээ хөлчөк, чүнү-даа харамнанмас.

Эжиңерниң дугайында чугаалаңар.

Чугааңарны кыдыраашка бижип алыңар.

25. Чурукту көрүңер, чугаадан тургузуңар.

Хойлуг кижиги каас.

Үлегер домактың утказын тайылбырлаңар.

Хойнуң кежинден, дүгүнден чүнү кылырыл?

Тывызыкты тывыңар:

Мыйыстыг — аң эвес,
салдыг — ашак эвес,
сыргалыг — кадай эвес,
кудуруктуг — аът эвес,
адыр дуюглог — инек эвес.

26. Хөй сектер орнунга ажык эвес үжүктөрни чедир бижиңер. Бижип алган үжүктөриңерниң үннерин адаңар.

Аш ...өрү.

Кажар ...илги.

Хүрең а...ыг.

§ 3. Кыска болгаш узадыр адаар ажык үннер болгаш үжүктөр

Кыска адаар ажык үннерни *а, ы, о, у, э, и, ө, ц* деп чаңгыс ажык үжүк-биле; узадыр адаар ажык үннерни ийи дөмей ажык үжүктөр-биле бижиир: *аа, ыы, оо, уу, ээ, ии, өө, цц*.

27. Номчуңар. Эжеш сөстөрниң утказын чугаалаңар.

Сын — сыын, ал — аал, дүн — дүүн, эл — ээл, үле — үүле, ча — чаа, хөрүк — хөөрүк, өрү — өөрү, балык — баалык, даш — дааш.

Сөстөрннң утказын өскертп турар ажык үннернн адаңар. Карартыр парлаан сөстөр-бнле домактардан чогаадып бнжнңер.

Үлегерн: *Улуг сын артында аң-мең, катчимис элбек. Сыыннынң мыйызындан эм кылыр.*

28. Хөй сек орнунга узадыр адаар ажык үннүг сөстөрннн немей бнжнңер.

Көр – ..., эр – ..., сук – ..., оң – ..., хар – ..., кир – ..., чан – ..., өрүм – ..., ас – ..., бар - ..., сок - ..., сек -

Үлегерн: *Көр – көөр.*

29. Хөй сек орнунга ажык үннерннң үжүктөрнн тывыңар. Домактардан чогааткаш, бнжнп алыңар.

Ай...р, х...рек, дырб...ш.

30. Номчуңар. Узадыр адаар ажык үннүг сөстөрннн ушта бнжнңер.

Ажыл шупту хүндүткелдиг,
аар, чннк деп ылгалы чок.
Ажыдыышкын тннлелге
алдын дүлгүүр – мергежил ол.

Ю. Кюнзегеш

Ада-иеңер кайда ажылдап турарыл?

Бажыңыңарга чүнү кылып турар силер, чугаалаңар.

Өзүп келгеш, кым болуксаар силер?

31. Номчуңар. Хөй сек орнунга кыска адаар ажык үннүг сөстөрни тып бижичер.

киир – ...	кедээр – ...	баалык – ...
суун – ...	кадаар – ...	ээл – ...
оон – ...	дааш – ...	ажаар – ...

Үлегери: *Киир – кир.*

32. Номчуңар.

ИВИНИҢ ЧЕМИ ОНЗАГАЙ

Ивилерниң чиир чеми онзагай. Өдүгөн тайгаларында сүт дег аккыр, хөвөң дег хоюг, шулун дээр чингис оъттарга олар аажок ынак. Иви мал оон өске, капрон удазыннар ышкаш, чымчак узун сарыг чааттарга, чекпеге ынак. Ол ышкаш олар чаа үнген көк сигенерни, бүрүлерни база оъттаар. Ивилер кижиге белеткеп берген сигенни чивес. Олар кижиге берген чемден чүгле дуска тергийн ынак.

Ивиниң чиир чеминиң аттарын ушта бижичер.

Шулун, чаат, чекпе деп сөстөрдө ажык үннерни тодарадыңар, оларның шын бижилгезин тайылбырлаңар.

33. Чуруктарда чүвелерниң аттарын адаңар. Ол сөстөр-биле домактардан чогаадыңар.

х...рүк

д...ң

т...лай

34. Шүлүктү номчуңар.

Дытче, пөшче үне халыыр,
дыргактарлыг хайыракан.
Таңды-сынның күчүтени
таан чоргаар мажаалайым.

Алаак иштин аргып турар,
агараңнаан бора-кодан.
Дилги көргөш, сириңейнип,
чидир чаштыр койгунчугаш.

1. Шүлүкте чүлөрнiң дугайында чугаалап турарыл?
2. *Адыг, койгун* деп сөстөрнi өске кандыг сөстөр-биле солуп болурул?

35. Тывызыктар-биле ажылдаарының чижек чурумун көрүңер:

1. Тывызыкты кичээнгейлиг дыңнаңар.
2. Тывызыкта чугаалап турар чүүл кымга азы чүгө дөмейин тодарадыңар (сайгарыңар, хайгаараңар).
3. Тывызыкты тывар дээш кызыңар (оралда-жыңар).
4. Тып шыдавас болзуңарза, баажызын айтырыңар.
5. Тыппас болзуңарза, догааштырыңар (удур тывызыктан салыңар).
6. Тыппаан болзуңарза, дүжүп бергениңерни чугаалаңар (бадыткаңар).
7. Харызын айтырып алыңар.

Ыракты
ырак дивес —
ылап чоруктуг.

Берт черни
берт-межел дивес —
бедик мербегейлиг.

Тывызыктын харызында сөстүң үн, үжүктүг сайгарылгазын кылыңар.

36. Чурукту топтап көрүңер.

Хлеб, завод, булочка, пряник, печенье, калач деп сөстөрни ажыглап тургаш, чугаадан тургускаш, бижип алыңар.

37. Сөзүглелди номчуңар. Карартыр парлаан кыска болгаш узадыр адаар ажык үннерлиг сөстөрни ийи аңгы бөлүккө ушта бижинер. Оларның адалгазын хайгаараңар.

ООЛ УРУГНУҢ САГЫЫР ЧҮҮЛДЕРИ

Оол уругнуң орланы эки. Чайның изиинге, кыштын соогунга дадыккан оол маадыр шинчилиг болур.

Оол уруг аваангыр-тудунгур болур, шүшпөң оол хырнын безин тоттуруп албас болур. Эки аът ээзин байыдар, экер оол чонун алдаржыдар.

38. Күш-ажыл дугайында үлегер домактарны номчуңар. Сактып алганыңар-биле бжиңер.

Эки кылган ажыл – элөп, читпес алдар.

Көжээниң мурнунда – хүндү,
чалгааның мурнунда – кочу.

39. Кандыг тоолдан үзүндү-дүр, чугаалаңар. Домактарны турза чогуур чурумунуң аайы-биле таарыштыр тургузуңар.

Артык сагыш ара дүжер дээн ышкаш, биеэги-ле самдар кара өөнүң иштинде ийи боду чыткан-даа чүвөң иргин.

Хос төштүң иштинден бир алдын кушкаш үнө халып келген.

Шыяан ам! Ирей, кадай чурттап чораан чүвөң иргин.

Бир-ле хүндүс ашак арыгже ыяштап кирген.

Кадайы кончуй-ла берген.

Ашак тургаш: «Кадайым кадын болзун, бодум хаан болуйн» – дээн.

Алдын-Кушкаш чүвө-даа ыыттавайн, хос төжүнүң иштинче кире берген.

§ 4. Өк-биле адаар ажык үннүг сөстөргө кадыг демдек (ъ)

40. Адаанда сөстөрни эжеш аайы-биле шын номчуңар.

ат – аът	час – чаъс	аш – аъш-чем
кат – каът	эт – эът	дүш – дүъш
от – оът	чүк – чүък	чөп – чөъп

Аът, эът, оът, каът, чүък, дүъш, аъш-чем, чаъс, чөъп деп өк-биле адаар ажык үннүг сөстөргө кадыг демдекти (ъ) хереглеп бижиир.

41. Номчуңар. Карартыр парлаан сөстөрни ушта бижиңер. Адалгазын хайгаараңар. Оларның шын бижилгезин сактып алыңар.

Атты адап өөренир, **аътты** мунуп өөренир.
Тыва кижичири **эъттиг**, эдилээр **эттиг** болур.

42. Хөй сек орнунга каапкан үжүктөрни кирип бижиңер.

Хоорайда ка...т-ка...т бажыңнар хөй. Дал дү...ш үезинде кырган-ачам хоюн кирип кээр. Чайын ча...с чаарга, о...т-сиген эки үнер, малмаган семириир. А...ттарда аар чү...к чүдүрүп каан. Кырган-авамның кылган а...жы-чеми дыка чаагай. Бичии дуңмам мүннүң чө...вүнге ынак.

43. Хөй сектер орнунга кадыг демдектиг сөстөрдөн тып адаңар.

ат — ... час — ... эт — ... дүш — ...
от — ... кат — ... чүк — ... чөп — ...

44. Хөй сек орнунга турза чогуур сөстөрни кирип бижир.

Мээң ада-ием — малчын. Чайын малды эки ... черге одарладыр. Ачам хоюн ... кадарар. Оон ол изип орда, ... үезинде чедип кээр. Авам инээн саар, амданныг ... кылыр.

Хереглээр сөстери: *оѳттуг, дүѳш, аѳт-тыг, аѳш-чемин.*

чаѳс

чүѳк

чөѳп

45. Эжеш сөстөрни шын номчуңар. Адалгазын хайгаараңар.

Алгы эттээр. Алгы үнген. Оптуг арга. Арга кирер. Будук төгер. Будук сыяр. Далган ажыдар. Эжик ажыдар. Чажыт уруглар. Чажыт чагаа.

Тыва дылда ажык үннерни *кыска, узадыр* база *өк-биле* адаар деп аңгылаар.

Кыска адаар ажык үннерниң үжүктери: *а, ы, о, у, э, и, ө, ц.*

Узадыр адаар ажык үннерниң үжүктери: *аа, ыы, оо, уу, ээ, ии, өө, цц.*

Өк-биле адаар ажык үннерниң үжүктери: *аѳ, оѳ, уѳ, эѳ, өѳ, цѳ, (ыѳ, иѳ).*

§ 5. Ажык эвес үннер болгаш үжүктөр

Ажык эвес үннерни *күштүг, кошкак, эң кошкак* деп аңгылаар. Күженишкинниг дыңзыг адаар, сөстүң эгезинге чоруур ажык эвес үннерни тыва дылда *күштүг ажык эвес үннер* дээр: *п, т, с, ш, х*.

46. Чурукта сөстөр-биле домактардан чогаадыңар. Сөс эгезинде үннерниң адалгазын хайгаараңар.

47. Бердинген сөстөрни тодарадып бижинер.

Пар, тавак, шары, хадың, саазын.

Үлегери: *Шокар* (улуг, күштүг) *пар*.

Күженишкин чок кошкак адаар ажык эвес үннерни *кошкак ажык эвес үннер* дээр. Ол үннерни дараазында үжүктөр-биле демдег-лээр: *п, б, в, т, д, с, з, ш, ж, к, г, ч*.

48. Адаан шыйган үжүктөр кандыг үннү (күштүг, кошкак) илередип турар-дыр, олар сөстүң кайы кезээнде чоруур-дур, чугаалаңар.

Бажың, аптара, ава, хат, чада, ас, бызаа, малгаш, тудуг, чагаа.

49. Сөстөргө чогуур ажык эвес үжүктөрни киирип бжиңер. Оларның-биле домактардан чогаадыңар.

Ба...кы, школа...ы, эр...емден, чо...аалчы, хой...у, са...ыгжы.

Күженишкин чок аяар адаар ажык эвес үннерни *эң кошкак ажык эвес үннер* дээр: *й, л, м, н, ң, р, г*. Чижээ: *ном, маадыр, аң, лаа, ары, йөрээл, чүг*.

Г деп үжүк-биле демдеглээр эң кошкак ажык эвес үн чүгле сөс сөөлүңгө чоруур: *даг, изиг*.

50. Дүжүрүп бжиңер. Эң кошкак ажык эвес үннерниң адалгазын хайгаараңар.

Оймакта ногаан, хүрең, кызыл, сарыг чечектер үнген.

51. Бердинген сөстөргө утказы тааржыр сөстөрни чагының оң талазындан тывыңар.

ама	чаан
ала	инек
ырак	терек
аңгы	орук
шөйбек	одуруг
чоон	быштак
улуг	саазын

Ажык эвес үннерниң *ыыткыр* болгаш *дүлейи* туружундан хамааржыр.

Сөс эгезинге чоруур күштүг ажык эвес үннер кезээде дүлей болур: *паш, хат, шет, сан, тал.*

Кошкак ажык эвес үннер сөс эгезинге, сөөлүнге, сөс ортузунга дүлей ажык эвес үннер чанынга дүлей болур: *бок, дым, кат, час, чөп, ыяш, аптара, акша, чекпе, аскыыш.*

Кошкак ажык эвес үннер сөс ортузунга ийи ажык үн аразынга, эң кошкак ажык эвес үннер чанынга ыыткыр болур: *ава, ада, ажыл, чазыг, агым, самбың, кирбик, семдер, онза, аржаан, коңга.*

Эң кошкак ажык эвес үннер кезээде ыыткыр болур: *мал, ном, чаң, өг, арыг.*

52. Аңгылаан үжүктөрниң ыыткыр, дүлейин тодарадыңар. Олар сөстүң кайызында чоруурун айтыңар.

Бистиң улуг чуртувусту Россия дээр. Россияның найысылалы – Москва хоорай. Москва – бүгү делегейниң эң чараш хоорайларының бирээзи.

Бистиң чурттап турар төрөөн чуртувус – Тыва Республика. Ооң төвү – Кызыл. Чуртувус чылдан чылче сайзырап турар.

53. Сөстөрни слогтап номчуңар. Сөс бүрүзүндө каш үн, каш үжүк барын чугаалаңар.

Ашак, хачы, ниити, хуусаа, амытан.

54. Үлегер домакты номчуңар. Дүжүрүп бжиңер. Дүлей үннерниң үжүктериниң адаан чаңгыс шыйыг-биле, ыткыр үннерниң үжүктериниң адаан ийи шыйыг-биле шыйыңар.

Төөгү билбес – төөрээр, төрел билбес – түрээр.

Словарь сөстөр: *төөрээр* – аайын тыппас; *түрээр* – хилинчектенир.

55. Сөстөрниң утказын ылгап турар ажык эвес үннерни тодарадыңар.

Тал – дал, шат – чат, кат – хат, тын – дын, пар – бар.

Кат – хат, пар – бар деп сөстөр-биле домактардан чогаадыңар.

56. Хөй сектер орнунга ажык эвес үннерниң үжүктерин киирип тургаш, сөстөрдөн тургузуңар.

Үлегери: ...аш (даш, паш)	...ун (хун, дун)
...үс	...ээк
...өс	...ат
...ын	...өң

57. Тывызыктың харызында сөстөрдө хөй сектер орнунга чогуур ажык эвес үжүктөрни киирип бжиңер.

Дөрт алышкының
хевиниң өңү чаңгыс.
(...ады, ...иви, ...ойган, ...өш)

§ 6. Эгезинде [m] – [d] деп үннөр кирген сөстөр

58. Тывызыкты тывыңар.

Тывызыым – дытта.

Тоолум – дошта.

Сөс эгезинде үннөриң адаарын болгаш сөстөриң бижиирин деңнеңер.

59. Чурукту топтап көрүңер. Харылзаалыг чугаадан тургузуңар, *m-d* кирген сөстөри ушта бижип алыңар.

60. [m] деп үннү шын адаңар. Дүрген-чугааны чугаалап өөрениңер.

Торлаа, тогдук, торга, таан,
терек, терезин, тен, тал,
терге, тавак, тон, тонак,
таңныыл, тараачын, төлээ,
дес-дараалаан дес-дараа.

61. Сөстөрни эжеш аайы-биле номчуңар. Эгезинде ажык эвес үннерни адаңар. Карартыр парлаан сөстөр-биле домактардан чогаадыңар.

Тараа – дараа, таалай – далай, **тавак – да-ван**, төкпе – дөтпе.

62. Үлегер домактарны номчуңар. Сөс эгезинге чогуур үннүң үжүүн бижирер. Утказын тайылбыр-лаңар.

...ус чокта, амдан чок.

...ура чокта, күш чок.

...амырактар чыылгаш, хем болур.

...арамыктар чыылгаш, күш болур.

Сактып алганыңар-биле бижип алыңар.

63. Номчуңар. Сөстөрниң утказын чугаалаңар, домактардан чогаадыңар. [т] деп үн сөстүң эгезинге, ортузунга, сөөлүңге турда, адалгазын хайгаараңар.

Тарак, хойтпак, сүт.

64. Бердинген сөстөр-биле чугаадан тургузуңар. Сөзүглелге аттан бериңер.

Тыва өг, чурттаар оран-сава, өг херекселде-ри, кирериниң, үнериниң ёзу-чуруму, агаар, мал-маган.

65. Номчуңар. Сөстөрниң эгезинде үннерниң кайызы күштүг, кайызы кошкак дыңналыр болгаш адаттынар-дыр, чугаалаңар.

САМАГАЛДАЙ

Дооразындан харап көөрге,
торгу хээлиг Самагалдай.
Топтавыла көрбээн кижиги,
довурактыг дээр-ле боор оң.

Улустуң ыры

Самагалдай деп сөстү слогтааш, үн, үжүктүг сайгарылгазын кылыңар.

66. Хөй сек орнунга турза чогуур үжүктөрни кирип номчуңар. Карартыр парлаан сөстөрни ушта бижип алыңар.

Мүн ижер калбак саваны ...**авак** дээр.

Оолдарның бут-биле ойнаар оюнун ...**евек** дээр.

Башты ...**ыргак**-биле дыраар.

Эки өөреникчи 4, 5 ...**емдектер** алыр.

Тыва, Туран, Тес, туман, турар, тургузуг, тайга, тура (күзел) деп сөстөрниң эгезин, чеже-даа кошкак адаттынар болза, чаңчыл ёзугаар *т*-биле бижиир. Чижээ: *тывалаар, туранчылар, тесчилер, туманныг, тайгалаар, тургузар.*

67. Кроссвордту тывыңар:

1. Ак-көк хемнерниң, дагларның чурту.
2. Бии-Хем кожууннуң төвү.
3. Тываның хеми.

1	Т				
2	Т				
3	Т				

68. Шүлүктү номчуңар, *m-d* кирген сөстөрнү ушта бижип алыңар.

Орус, моол, түрк болгаш
оон-даа өске дылдар-биле
төрөлдежип хөгжүп оорар
төрөөн дылым – тыва дылым.

Үлегер сөс, ыры-шоорнуң
үнер дөзү, чаякчызы,
чиге, тода, ылап сөстүг
чидиг чепсээм – тыва дылым.

Ч. Кара-Күске

1. Кандыг дылдар билер силер?
2. Кандыг дылдар өөрениксээр силер?

§ 7. Эгезинде [п] – [б] деп үннер кирген сөстөр

69. Сөстөрнү номчуңар, утказын тайылбырлаңар.

Пар – бар, пак – бак, паш – баш.

Эжеш сөс бүрүзү кандыг үннер-биле аңгыланып турарыл, чугаалаңар.

70. Карартыр парлаан сөстөрнү ушта бижип алгаш, үн, үжүктүг сайгарылгазын кылыңар.

...аш тиккенде, от салыр.

...ала көдүргенде, тараа соктаар.

1. *Согааш, баланы* кым көргенил?
2. Өске кандыг тыва эдилелдер билир силер?

Бижип алган домактарыңарны номчуңар. Чедир бижээн үжүктөриңерниң үннерин шын адаңар.

71. Номчуңар. Чугааны кезектерге чарыңар, кезек бүрүзүңге аттан бериңер.

БАЛЫК ХАЛАВЫ

Хемни куду хемелеп бадып ор бис. Хенертен эрик кыдыында агараңнаан чүвелер көрүп каан бис. Эрикке чедип келдивис. Дыка хөй балыктар дывылап, өрү шураан турлар.

Чүү болганы ол? Хем сыыгай берген. Бичии хөөлбекчигеште артып калган балыктар болган.

Бистер оларны дораан демир-хууңга чыгаш, хемче салыпкан бис. Ынчап бистер чүс-чүс балыктарның амы-тынын алган бис.

Чугааны чүге ынчаар адааныл? Чугааны оон өскээр канчаар адап болурул?

72. Хөй сек орнунга *б, п* деп үжүктөрни кирип бижиңер.

...уура эвес – мыйыстыг.

...уур эвес – чоғдурлуг.

Лама эвес – эрегелиг.

...ар эвес – шокарлыг.

(*Итлик, дуруяа, аңгыр, торга*)

73. Номчуңар.

БАЛЫКЧЫ

Адыг балыктаарына ынак. Хемге олуруп алгаш, **балыкты** үр-ле манап олурад. Улуг кадыргы бо-ла кел чыткан. Адыг шимчеш дивейн олурган. Кадыргы чанынга кээр орта, аспаа-биле сегирип алгаш, эрик кырынче октапкан. Адыг шак ынчаар **балыктаар**.

1. Адыгның балыктаарын чугаалаңар.
2. Кадыргыдан өске балыктарны адаңар.

74. Номчуңар. Карартыр парлаан сөстөрни ушта бижир.

Пар ыяш хөөлүг, **бак** кижини балалыг.

Кижиниң эки талаларын чугаалажыңар.

Үлегери: *дузааргак кижини, ...*

75. Адаанда берип каан сөстөрни ажыглап тургаш, сөс бүрүзүңге аас-биле домактардан чогаадыңар.

Пөс, пөш, баш, беш.

76. Каапкан үжүктөрни кирип бижир. Дүрген-чугаада кандыг сөстөр бот-боттарына дөмөйлешип, катаптаттынып турарын хайгаараңар.

...уга база бустазын,
...улут база бусталзын.
...улут база бусталзын,
...уга база бустазын.

§ 8. Эгезинде [к] – [х] деп үннер кирген сөстөр

Чурукка чугаадан тургузуңар. Чурукта чүвелер-
ниң аттарын адааш, ол сөстөрни бижип алыңар.

77. Номчуңар.

УЖУРАЖЫЛГА

Кааң, чылыг хүн турган. Суурнуң уруглары каттаары-биле аргаже чорупканнар. Кызыл-кат, инек-караа сыптарында салбакталы берген турган.

Кара-кыс биле Каң-оол саваларын дүрген долдуруп алганнар. Олар эштеринге дузалажып турган.

Чокпак үнүш аразында бичии адыг оглу көрүп кааннар. Уруглар корга бергеннер. Адыг оглу уруглардан корткаш, шырыш аразынче метпеңнеди маңап кире берген.

Аас-биле харыылаңар:

1. Кандыг каттар билир силер, адаңар.
2. Чугааны чүгө «Ужуражылга» деп адааныл?

78. Номчуңар.

Хажыызында чокпайган кара талда
кезек хирилээ ужуп келген.
Хартыга-даа четтикпейн, чилби хайнып,
кезенипкен, кедеп орган.

С. Пюрбю

Эгезинде *к-х* деп үжүктөрлиг сөстөрни ушта би-
жиңер.

79. Сөзүглелди номчуңар. Карартыр парлаан
к, х-биле эгелээн сөстөрни бөлүктөй бижип алыңар.
Эге үннерин деңнеңер.

Тыва дээрге бедик дагларның, делгем хо-
вуларның, шапкын хемнерниң чурту. Кандыг
катты мында чок дээр: **көк-кат, кызыл-кат,**
киш-кулаа дээш-ле баар.

Ооң бойдузунуң кайгамчык болганындан
ындыг боор, мында **хөөмейжилер,** сыгытчылар
база **хөй.**

Төрээн чуртуңар дугайында оон өске чүнү билир
силер?

80. Чурукту көрүңер. Аас-биле чугаадан тургу-
зуңар.

Чуруктуң болгаш чугааның адын чүү деп адаар силер?

Чугаага ажыглап болур сөстөр:

1. Аъттарның өң-чүзүну: *шокар, доруг, шилги.*
2. Аъттарның чоруу: *даалыктаар, саяктаар, челер.*

81. Номчуңар. Ивиниң эр-кызының аайы-биле аттарын ушта бижип алыңар.

Иви мал Тываның Тожуда, Тере-Хөлде бар. Кадыр-каскак тайгаларга аңнап мунар ажыктыг мал. Ивиниң сүдү хоюг. Ооң сүдүнден быштак база кылыр. Эъдин чиир. Бышкаандан идик кылыр.

Кыс ивиниң төлүн анай дээр. Кыс ивини мынды, эр ивини чары дээр, эдер-даа дээр.

Иви мал дугайында чүнү билип алганыңар-
ны сактып чугаалаңар.

Чурукка чугаадан тургузуңар.

82. Хөй сек орнунга *к-х* деп үжүктөрни немеп
бизиңер.

АЗАС

Ажыл-ишчи
... ерээм доостум.
Азас хөлде
... ежээ дүштү.

Дээрниң ...ыдыы,
хөлдүң ...ыры
дески ...ерген
... өжеге-ле.

Л. Чадамба

Чурукту көрүңер. Мөгелер дугайында домактар-
дан чогаадыңар.

83. Чугааны номчуңар. Хөй сек орнунга чогуур үжүктөрни киирип бжиңер.

ТЫВА ХҮРЕШ

Тывада мөгелер хөй. Шыырак мөгелерге Аяс Монгуш, Маадыр Монгуш, Эрес Кара-Сал, Сайын-Белек Түлүш, Андрей Хертек дээш өскелер-даа хамааржыр.

Мөге салыкчылары ...**өрүкчүлөрни** сонуургадыр, мөгезин мактап алгырар. Тыва ...**үрешти** сонуургавас **кижилер** чок. ...**үреш** үезинде улуг-бичии дивес, стадион сыңмас олуруптар.

Чугааны улаштыр чогаадыңар.

84. Үлегер домакты номчааш, дүжүрүп бжиңип алыңар. Ооң утказын чугаалаңар.

Холу шимчээр – хырны тодар.

Хоозун чугаа – хүн бадар.

§ 9. Ф, ц, щ деп үжүктөр

Чурукта чүвөлөрнүн аттарын шын адап номчуңар.

фартук

щётка

циркуль

Ф, ц, щ деп үжүктөрни үлегерлеп алган сөстөргө бжиңир. Чижээ: *светофор, цирк, щётка.*

85. Хөй сек орнунга чогуур үжүктөрни киирип тургаш, домактарны бжиңер.

...ирк дыка солун болган. Мото...икл мунуп алган адыгны уруглар кайгаан. Ол свето...орну база билир болган.

86. Номчуңар.

Кудумчу чурумун кижии бүрүзү сагыыр ужурлуг. Орук айыылы деп чүве бар. Чадаг болгаш машиналыг кижилер кудумчу чурумунга, светофорга дүүштүр чоруур.

Сактып бжииринге белеткениңер. Номуңарны хаап кааш, бжиип алыңар. Ном-биле шүүштүрүп көрүңер.

87. Хөй сек орнунга *ф, ц, щ* деп үжүктөрни киирип тургаш, дүжүрүп бжиңер.

Хепти ...ётка-биле аштаар. Бисте сүткүр инектер хөй. Авам меңээ ...артук даарап берген. Садыгда пла... бар.

88. Сөс бүрүзүңге бир-бир домактардан чогаадып бжиңер.

Телефон, циркуль, щии.

89. Бөлүк сөстөрни номчуңар. *Ф, ц, щ* деп үжүктөрниң сөстөрдө туружун тодарадыңар.

Фабрика, шкаф, телефон, светофор.

Цирк, циркуль, концерт, мотоцикл.

Щётка, борщ, щии, плащ.

Карартыр парлаан сөстөр-биле домактардан чогаа-
дыңар. Кыдыраашка бижип алыңар.

90. Хөй сек орнунга кандыг үжүктөр кирерил, бо-
даныңар. Дүжүрүп бижир.

...игуралыг чуңгулаашкынга Россияның
...игуристери чедишкинниг киржип турар.
Кылымал кылаң дошка танцылап турарын
теле...изорга көргүстү.

91. Номчуңар.

Фабрика – янзы-бүрү хеп даараар бүдүрүлгө
чери. Силерниң кедип чоруур хептериңерни,
сумкаларыңарны ында даарап турар.

Чүнү билип алганыңарны чугаалаңар.

92. Сөстөрни деңнеңер. Утказын тайылбырлаңар.

Сээк – цех.

Шооча – щётка.

Шиш – щип.

Карартыр парлаан сөстөр-биле домактардан чогаа-
дыңар.

§ 10. Я деп үжүктүг сөстөр

93. Үлегер домактарны номчуңар. Уя деп сөстүң
үн, үжүктүг сайгарылгазын кылыңар.

Куш – уялыг.

Уялыг куш чаныган.

Кижиги – чурттуг.

Уруглуг кижиги кээргээчел.

Сактып алганыңар-биле кыдыраажыңарга бижип алыңар.

94. Чурукту көрүңер. Чугаадан тургузуңар.

1. Хаяларда чүнү чураан-дыр?

2. Бижиктиг, чуруктуг хаялар көргөн силер бе?

Тывада бижиктиг, чуруктуг хаялар хөй.

95. Сөстөрниң үн, үжүктүг сайгарылгазын кылыңар.

Аян, аяң, хая, хаяа.

96. Сөс каттыжышкыннарын номчуңар. Карартыр парлаан сөстөрниң үн, үжүктүг сайгарылгазын кылыңар.

Улуг аяк. Оожум аялга. Кызыл яблук.

Аныяк кижиги. Хаялыг чер. Даянгыштыг кырган.

Хой кежин сояр. Аңны даялаар. Дошка таяр.

97. Номчуңар. Хөй сектер орнунга чогуур үжүктөрүни немеңер. Күскү айларның аттарын бижип алыңар.

Сент...брь, окт...брь, но...брь.

Эрте, алдын, орай күс дугайында чугаалажыңар.

§ 11. Е, э (е) деп үжүктүг сөстөр

элик

эзирик

чээрэн

Чурукта чүвөлөрнүн аттарын адааш, бижип алыңар.

98. Сөстөрнүн үн, үжүктүг сайгарылгазын кылыңар.

Ие, иешкилер, үе, үер.

99. Таблицаны көрүңер. Үжүктөрнүн сөске туру-жун көрүп, чижектерден немей адаңар.

э-ниң сөске туружу (эгезинге, ортузунга, сөөлүңге)	Чижек-тери	е-ниң сөске туружу (эгезинге, ортузунга, сөөлүңге)	Чижек-тери
э...	элик, эрик	...е...	терезин, чер
ээ...	ээрем, ээргииш	...е	ине, тевене
...ээ...	чээрэн, кичээл	...ее... биживес	(инчеек, көпеек — бижиир)
...ээ	эдирээ, серээ	е... биживес	

Тыва сөстөрнiң эгезинге *е* биживес, *э* бижиир.

Сөстүң ортузунга болгаш сөөлүнге *е* кылдыр бижиир.

Кыскаладыр адаар *э*-ни сөстүң чүгле эгезинге бижиир.

Узадыр адаар *э*-ни сөстүң эгезинге, ортузунга, сөөлүнге-даа *ээ* кылдыр бижиир.

Айтырыгларга харыылаңар:

1. *Э (э)*-ни кажан бижиирил?
2. *Е (е)*-ни сөстөрнiң кайызында бижээн-дир?

100. Номчуңар. Домактарны аңгылаңар.

Эптиг-демниг, найыралдыг өөренир бис эртемнернiң эчизинге чеде бээр бис эчизинде шаа барып, эртемденнер, эмчи, башкы болу бээр бис.

Мында каш домак барыл?

101. Хөй сек орнунга *ээ* болгаш *е* деп үжүктөрни киирбишаан, дүжүрүп бижиңер.

Чел...ш өңү чараш-тыр. Ч...рни, д...рни куржалы бээр. Шеңн... чеч... үнүп к... лген. С... ни манаар мен. Сең... дузалажыр мен.

102. Номчуңар. Сөс бүрүзүнге домактардан чогаадыңар. Чогааткан домактарыңар бижип алыңар.

Эртем, ээлдек, эртен, эжик, ээрем, элик, эвилең.

§ 12. Ё деп үжүктүг сөстөр

103. Номчуңар. Карартыр парлаан сөстөрни ушта бижип алыңар. Ё деп үжүк каш үн илередирин чугаалаңар.

ЧАА ЧЫЛ БАЙЫРЛАЛЫ

Школага чылдың-на декабрь ай төнчүзүндө чараш ёлканы тургузар. Бо чылын база чаңчыл ёзугаар класстар аайы-биле чаа чыл байырлалыга келген Соок-Ирей хөй белектер эккелген. Ёнзак шүлүк чугаалааш, ойнаар машина-биле шаңнаткан. Алёна биле Ёңзапкан танцылааш, альбомнар алган. Чаа чыл – ёзулуг-ла солун байырлал.

Чаа чылда кандыг хеп кедер силер, Соок-Ирейден кандыг белек алыксаар силер, чугаалаңар, уруглар.

104. Хөй сек орнунга турза чогуур үжүктөрни кирип тургаш, дүжүрүп бижинер.

Ү...ржаа акым – казымал байлактар шинчилээр кижиги. Ол удавас эштери геологтар-биле Москвадан самол...т-биле ужуп кээр. Оон олар вертол...тка олургаш, машина четпес Тываның ырак булуңнарынче ужуп чоруптар.

Черге, сугга, агаарга чоруур транспорт аймаан адаңар.

105. Бердинген сөстөр-биле домактардан чогаадыңар.

Вертолёт, самолёт, хеме, поезд.

106. Хэй сек орнунга тааржыр ё үжүктүг сөстөрдөн кирип бжиңер.

Тываларның чаш кижиниң доюн эрттирер, баш дүгүн хылбыктаар ... солун. Бичиизинден тура уругларны ... өөредир. Шын бижилгениң дүрүмнерин ... сөстөрни хынаар. ... кижилерни улус кыжырыыр.

Ажыглаар сөстөр: *ёзу-чаңчылдары, ёзу-чурумга, ёзуургак, ёзугаар.*

§ 13. Ю деп үжүктүг сөстөр

107. Номчуңар. Оюн деп сөстүң үн, үжүктүг сайгарылгазын кылыңар.

Шыдыраа оюну солун. Тускай бөлгүмнерде шыдыраалап өөредип турар. Бо оюн кижиден боданырын, угаан ажылын негээр. Боданмайн көжер болзуңза, уттурганың ол.

Чурукка чугаадан тургузуңар:

1. Чурукта кандыг оюнну көргүскен-дир?
2. Кымнар ойнап турар-дыр?
3. Билдингир кандыг шыдыраачылар билир силер?
4. Силерниң школаңарда кандыг спортчу оюннар бооп турарыл?
5. Чурукту чүү деп адап болурул?

108. Номчуңар.

КАДАРЧЫ

Оюмааның ачазы хуузунда хоюн малдап чо-
руур. Ооң хою өзүп турар. Ында хоюг, нарын,
чиңге дүктүг хойлар хөй. Кадарган хою өзүп
турар дээш, ачам үргүлчү мактадыр.

Чайгы дыштанылгамда ачамның хоюн ка-
даржыр мен.

Айтырыгларга харыылаңар:

1. Хой кандыг ажыктыг малыл?
2. Хойнуң дүгүнден чүнү кылырыл?

109. Номчуңар.

Хой, шой, дугуй, дой.

Үстүнде сөстөрдө *й* деп үжүк *ю* деп үжүк болу
бээр кылдыр өскертип бижирер.

110. Хөй сек орнунга ю үжүктүг сөстөрдөн киирип бжиңер.

Сүттен ... сметананы үндүрүп алыр. Чолаачы машиназының ... чаа дугуй-биле солуп алган. Хая ... куш уязы бар. Өөреникчилер солун ... көргүскөн.

Киирер сөстөр: *дугуйун, хоюг, оюн, куюнда.*

§ 14. Чымчак демдектиг (ь) сөстөр

Чылдың үелериниң онзагай демдектерин адаңар. Кыш, час, чай, күс дугайында тывызыктажыңар.

Чылдың үелеринге хамаарышкан айларны адаңар, домактардан чогаадыңар.

Чымчак демдекти (ь) орус дылдан үлегерлеп алган сөстөргө хереглээр. Чижээ: *лагерь, секретарь, рубль, корабль.*

111. Бердинген сөстөр-биле домактардан чогаадыңар.

Печенье, кисель, календарь, лагерь.

112. Номчуңар.

Январь – чылдың эге айы, а декабрь – чылдың сөөлгү айы. Февраль – кыштың сөөлгү айы. Июнь, июль, август – чайның айлары. Сентябрь, октябрь, ноябрь – күстүң айлары.

Бижиттинмээн айлар чылдың кайы үезиниң айлары-дыр, чугаалаңар. Чылдың бүгү айларының аттарын чурум аайы-биле бижичер.

113. Сөстөрни шын адап номчуңар. Сөс каттыжышкыннарын тургузуңар.

Словарь, коньки, корабль, күш-культура, рубль.

Үлегери: *Улуг словарь.*

114. Номчуңар. Домактарны чугаа кылдыр тургузуңар.

Тоня конькини эң-не баштай кеткен. Дош кырынга коньки-биле турары берге болган. Эштери аңаа дузалаарлар. Чүгле дидим болур херек.

Конькилеп ойнап турар силер бе?

Чугаага аттан бериңер. Домактарны дес-дараалашкак аайы-биле бижичер.

115. Хөй сек орнунга турза чогуур үжүктөрни чедир бижичер.

Кораб..., секрета..., руб..., ко...ки.

§ 15. Слогтар

Сөстө чеже ажык үн барыл, ынча слог бар.
Аа, ыы, оо, уу, ээ, ии, өө, цц, яа, еэ, ёо, юу –
чаңгыс слог болур.

116. Сөстөрни слогтаңар. Ол сөстөр-биле домактан
чогааткаш, дүжүрүп бижип алыңар.

Кызыл, хоорай, Тыва, найысылал.

117. Сөстөрни слогтар аайы-биле бөлүктеңер.

Чер, дээр, аяс, бүргег, одарлыг, диңмирээш-
кин, кызаңнаашкын.

1 слогтуг сөстөр:

2 слогтуг сөстөр:

3 слогтуг сөстөр:

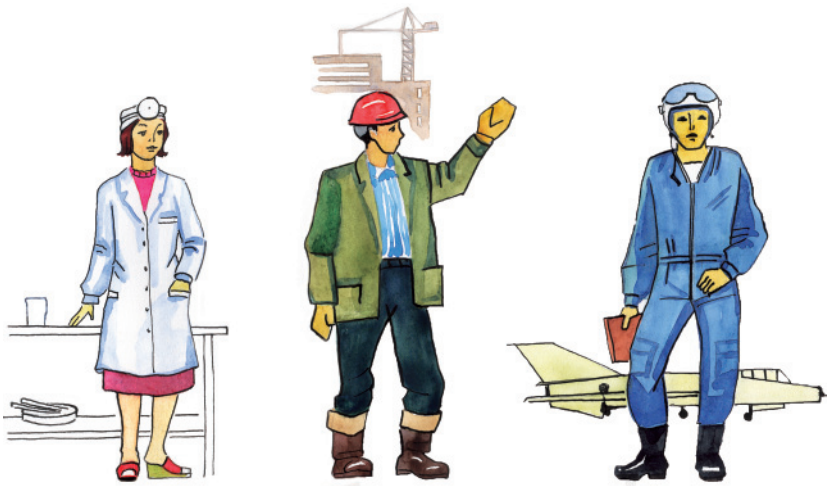
4 слогтуг сөстөр:

118. Сөстөрни слогтарга чарып тургаш, дүжүрүп
бижиңер.

Өөреникчи, башкы, школа, адалары, ие-
лери, эжишкилер, оолдар, уруглар, стол, сам-
быра, парта.

Өөреникчи, башкы, школа деп сөстөрдө каш ажык
үн база каш слог барыл?

119. Сөстөрниң кезектерин немеп бижигер. До-
мактардан чогаадыңар.

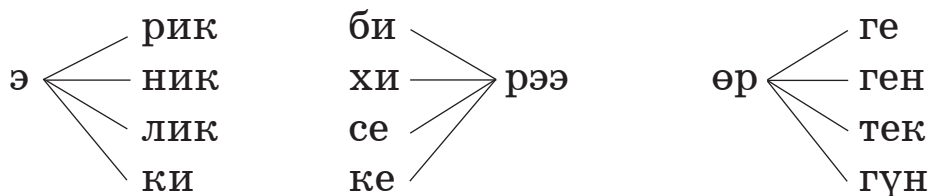

эм —

тудуг —

ужут —

120. Слогтарны сөстөр болу бээр кылдыр номчуңар. Ол сөстөрни бижиңиз алыңар.

121. Номчуңар. Карартыр парлаан сөстөрни слогтарга чарып адаңар.

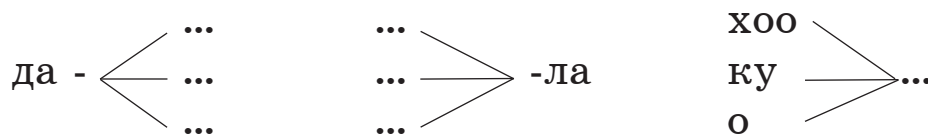
Койгунчугаш бодун мактанып олурган: «Бөрүден-даа кортпас мен. Дилгиден-даа, адыгдан-даа кортпас мен». Кырган койгуннар чыгып келген. Аныяк койгунчугаштар база-ла чедип келген. Кырган кыс койгуннар база калгып келген. Койгуннуң канчаар мактанып олурганын шупту дыңнаан.

Айтырыгларга аас-биле харыылаңар:

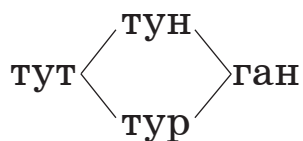
1. Койгун бодун канчаар мактанып олурганыл?
2. Койгунну кандыг койгуннар дыңнааныл?
3. Мактанып олурган койгунчугашты чүү дээр бис, уруглар?

122. Баштайгы болгаш сөөлгү слогту барымдаалап сөстөрдөн тып бижир.

123. Слогтарны номчуңар. Бүдүн сөстөр кылдыр дүжүрүп бижир.

124. Слогтавышаан, ырлай аарак, номчуңар.

«ШУ-ШУ» ДЕП КОЖАМЫК

Шоваа-Доюм, шу-шу!
Шошкуп орда, шу-шу!
Шынаа ишти, шу-шу!
Шыңгыр-шыңгыр, шу-шу!
Шавар-Доюм, шу-шу!
Шаап орда, шу-шу!
Шаттар, шыктар, шу-шу!
Шаңгыр-шаңгыр, шу-шу!

А. Донгак

125. Үлегер домакты номчуңар, дүжүрүп бижип алыңар. Ажык үннерниң үжүктериниң адаан шыйыңар. Карартыр парлаан сөстөрдө слогтарны айтыңар.

Улуургак болбас дээр.

Уйгужу чорбас дээр.

126. Хоорайлар, суурлар аттарын слогтап бжиңер.

Кызыл, Шагаан-Арыг, Туран, Ак-Довурак,
Чадаана.

Сукпак, Самагалдай, Ак-Чыраа, Шуурмак.

§ 16. Сөстөрни көжүрери

127. Сөстөрни көжүрер кылдыр слогтарга чарып бжиңер. Көжүртүнмес сөстөрни адаңар.

Хой, өшкү, аът, инек, иви, теке, сарлык, хаван, ыт.

Үлегери. *Өшкү – өш-кү.*

Сөстү бир одуругдан өске одуругже слогтар аайы-биле көжүрер.

Чаңгыс үжүктү арттырып-даа, көжүрүп-даа болбас.

128. Баштай көжүртүнер сөстөрни кезектерге чарыңар. Ооң соонда көжүртүнмес сөстөрни бижинер.

Шил, тебе, ном, саазын, хем, кадаг, кат, ойнаар, класс, чуңгулаар, хөл, хөлчүк.

129. Номчуңар.

Өлчей-кежик чедиешкин-даа,
өөрүшкү-даа – кадыкшылда.
Омак-сергек болуру-даа,
оожургал-даа – **кадыкшылда.**

Ч. Кара-Күске

Карартыр парлаан сөстөрни ушта бижээш, оларны көжүрер кылдыр кезектерге чарыңар.

Айтырыгларга харыылаңар:

1. Спорттуң кандыг хевирлерин билир силер?

2. Хүрешти, чадаг чарышты, аът чарыжын сонуургаар силер бе?

Күзелиңер аайы-биле спортчу секцияларже бижиттирип алыңар.

Хүннүң-не зарядкадан кылып туруңар.

130. Номчуңар.

Бажыңывыс чанында огород бар. Чайын огород суггарарыңга дузалажып турар мен. Авам огородунга помидор, огурец, согуна, редиска, картошка тарып турар.

Айтырыгларга харыылаңар:

1. Силерниң ада-иеңер кандыг ногаалар тарып турарыл?

2. Кандыг ногааларның аттары кирбээн-дир, боданыңар.

131. Бир одуругдан өске одуругже көжүрүп болбас сөстөрни номчуңар. Дүжүрүп бижип алыңар.

Ажыл, агаар, уя, эки, эм, аът, ыт, класс, маас, саат, чаъс, чүък.

Ажык үнү чаңгыс слог бооп чоруур мындыг хевирлиг сөстөрни чара көжүрүп болбас.

132. Номчуңар. Ийи ажык эвес кожа үжүктөрни слог аайы-биле чарып көжүрүңер.

Эртем, алдын, дүлгүүр, картошка, байырлыг, чайынды, уйгу, майгыннар, чайлаг, аалдар, алдар, арбай.

133. Чурукту көрүңер. Чугаадан тургузуңар.

Машиналарның шимчээшкинин, чадаг кижилерниң кудумчуну эртер чурумун светофор айтып турар.

Чадаг кижилерниң эртер черлерин тускай шыйып каан болур.

Кудумчуну кежерде, солагай болгаш оң талаже көрүңер. Чоруп олурган машиналарның мурнунче эрте халып болбас.

Хоорайга-даа, суурга-даа кудумчу чурумун сагыыр херек.

Кудумчуга чорааш, кичээнгейлиг болуңар, уруглар!

Ийи кожа ажык үжүктү чара көжүрбес.
Чижээ: *ки-чээл-дээр, өө-ре-нии-ли-ңер.*

134. Номчуңар. Карартыр парлаан сөстөрни көжүрер кылдыр кезектерге чарыңар.

Ыт кежээликтей харга андаштанырга, дээр чүдөрээр, чер казар болза, чаъс чаар.

Кыжын думчуун дүгүнүң аразынче суп алгаш, бөлдүнгөш чыдыптар болза, соор.

1. Чаъс чаарын, соок болурун чүден билип ап болурул?

2. Оон өске чоннуң кандыг эскериглерин билир силер?

135. Номчуңар. Карартыр парлаан сөстөрни слогтарга чарып адаңар. Ол-ла сөстөрни көжүрөр кылдыр кезектерге чарып бижирер.

Бистиң Лена,
бичии Лена.

Бичии-даа бол,
билбези чок.

**Бижиир, номчуур,
санаар, чуруур.**

Бир-ле башкы,
бир-ле артист.

Л. Чадамба

Айтырыгларга харыылаңар:

1. Бичии Лена кандыг кижил?

2. Дуңмаларыңар дугайында чугаалаңар.

136. Тывызыкты номчуңар, харыызын тывыңар. Карартыр парлаан сөстөрни көжүрөр кылдыр кезектерге чарып бижирер.

Хар чааптар, удуп каар.

Хаарыктап кыштаар.

Час келир, оттуп кээр.

Чаа хевээр үнүп кээр.

Карартыр парлаан сөстөрдө каш ажык үн, үжүк барыл, чугаалаңар.

137. Номчуңар.

Харлыг кыжы чыварлыг,
хаарып кээр соогу кончуг.
Көге-буга, кушкаштар
хөөкүйлер кызыл-даван
борбаңайнып, докпаңайнып
бо-ла чемнеп чоруурлар.

Э. Кечил-оол

Көге-буга, кушкаштарны чүге кызыл-даван дээ-
нил?

138. Аянынг номчуңар. Сөзүглелге аттан чогаады-
ңар.

Бии-Хем биле Каа-Хем-
ниң каттышкан черинден
ырак эвесте, барык Кызыл
хоорайның төвүнде, «Азия-
ның төвү» обелиск бар.
Ол Тываның бир чараш
ылгавыр демдээ болур.

Тураскаалдың улуг бөм-
бүк – глобус хевирлиг
төгериинде диптерни чу-
руп айыткан, ында Тыва
чурту онзаланып көстүп
турар.

«Азия төвү» Тываның төп географтыг туру-
жун илередип турар.

§ 17. Тыва алфавиттиң үжүктери

Тыва алфавитте 36 үжүк бар. Үжүк бүрүзү боду тускай аттыг болур.

139. Алфавиттиң үжүктерин шын адаңар.

Аа	Бб	Вв	Гг	Дд	Ее	Ёё	Жж
а	бэ	вэ	гэ	дэ	е	ё	жэ
Зз	Ии	Йй	Кк	Лл	Мм	Нн	ң
зэ	и	ий	ка	эл	эм	эн	ың
Оо	Өө	Пп	Рр	Сс	Тт	Уу	Үү
о	ө	пэ	эр	эс	тэ	у	ү
Фф	Хх	Цц	Чч	Шш	Щщ	Ъ	
эф	ха	цэ	чэ	ша	щча	кадыг демдек	
Ы	ь	Ээ	Юю	Яя			
	чымчак демдек	э	ю	я			

Алфавит дээрге туружун ёзугаар бүгү үжүктерни чыскаап көргүскени. Алфавитте үжүк бүрүзү турар черлиг.

140. Үжүктерни шын адаңар.

Алфавитте беш дугаар үжүк чүл? Он бир дугаар үжүк чүл? Л-диң мурнунда кандыг үжүк барыл, а ооң соонда кандыг үжүк турарыл? С-тиң мурнунда үжүктү адаңар, а ооң соонда кандыг үжүк барыл?

141. Бердинген сөстөрни алфавит ёзугаар чыскаап бижир.

Кыска, үннер, узун, сөстөр, домактар, чугаа, ажык.

142. Аянныг номчуңар. Шүлүкте мергежилдер аттарын алфавит ёзугаар бижип алыңар.

Кым болуйн?	Чурукчу бооп чурттай
Саанчы боойн бе,	бээн бе?
садыгжы бе?	Кым-даа боору –
Сайгарлыкчы?	магалыг-дыр.
Санакчы бе?	Кылыр ажыл –
Дарганнаайн бе?	макталдыг-дыр.
Даараныйн бе?	

Ч. Кара-Күске

143. Ыяштарның аттарын алфавит аайы-биле бижир.

Яблоня, хады, пөш, чодураа, дыт, хадың, шиви, чойган, тал.

144. Чугааны кичээнгейлиг номчуңар.

ЧУҢГУДА

Соокка хөөлбек доңа берген. Эриктеринде хар чаапкан. Оолдар, уруглар хөөлбектиң харын аштап алган. Орланмаа конькизин алгаш, чуңгуже чорупкан. Конькизин кеткеш, дош кырынга туруп алган. Ол баштайгы базымны кылгаш, чуңгулап чорупкан.

Чугааны сактып алганыңар-биле чугаалаңар.

145. Бердинген аттарны алфавит ёзугаар бижигер.

Оолдар аттары: Болат, Херел, Андрей, Гена, Мерген, Олег, Маадыр, Саян, Петя, Костя, Серёжа, Чыргал.

Уруглар аттары: Сайлык, Маша, Анай, Катя, Валя, Долума, Лена, Чечен, Уран, Кара, Оюмаа, Галя.

146. Номчуңар.

Тудугжунуң ажилдаарда
тудуп алып херекселин
алфавиттиң аайы-биле
адын адап, бижип көрөөл:
маска, кыскаш, балды, хирээ,
өрүм, чаныы, шүүче, хаарылга,
лом, кадаг.

Тудугжунуң ажилдаар херекселдерин адаңар.
Оларны алфавит аайы-биле бижип алыңар.

<i>тудуг</i>	<i>тудугжу</i>	<i>тудар</i>
--------------	----------------	--------------

СӨС

147. Класста бар чувелерни адаңар. Бижигер.

Класста бар херекселдер аттары: чүү? —
стол, ...

Өөредилге херекселдериниң аттары: чүү? —
ном, ...

Бисти долгандыр турар бүгү-ле чүве аттыг болур. Ол чүвелерниң ады сөсте сиңниккен, сөс-биле илереттинген болур. Ынчангаш сөс бүрүзү уткалыг, кандыг-бир чүвени адап турар.

Сөс чүвелерни, оларның демдектерин болгаш кылдыныгларын көргүзер: *ном, солун, номчуур.*

Домак төнген утканы (бодалды) илередир:
Алдын кцс дцшкен.

§ 18. К ы м? ч ү ү? деп айтырыгларга харылаттынар сөстөр

Чүве ады

148. Чурукту көрүңер. Орус улустуң тоолу «Репка».

Айтырыгларга харыылаңар:

Чурукта чүнү чураан-дыр? Чурукта к ы м? азы ч ү ү? деп айтырыгларга харыылаттынар чүвелерниң аттарын адаңар.

Тоолда маадырларның ролюн үлежип алгаш, чугаалаңар.

Кым? азы чүү? деп айтырыгларга харыылаттынар чүвелерни көргүзөр сөстөрни *чүве аттары* дээр.

Кижилерни көргүзүп турар сөстөр кым? кымнар? деп айтырыгларга харыылаттынар: *башкы, башкылар, өөреникчи, өөреникчилер*. Кижиден өске чүвелерни көргүзөр сөстөр чүү? чүлөр? деп айтырыгларга харыылаттынар: *бажың, бажыңнар, мал, малдар*.

149. Чүү? чүлөр? деп айтырыгларга харыылаттынар сөстөрни ушта бжиңер. Ол сөстөр чүлөрниң аттары-дыр? Чүге оларже чүү? чүлөр? деп айтырыглар салырыл?

Адыг ашак аалга келгеш,
адыш ишти тараа үлээн:
авырганнар, кээргеннер,
аганактар шупту алган.

Күзен — бирни, таан — бирни,
күшкүл база бирни алган.
Чүгле чаңгыс күскежикке
чүү-даа артпаан, ыглавыткан.

Ч. Кара-Күске

150. Номчуңар. Каапкан сөстөрни кириңер. Атан чогаадыңар. Дүжүрүп бжиңер.

Аяс, соок (чүү?) ... турган. Ыяштардан (чүлөр?) ... оожум дүжүп турган. (Кымнар?) ... школаже далажып бар чытканнар. Оларны

(кым?) ... өөрүшкүлүг уткуп алган. (Чүү?) ... эгелээн.

Кирип бижээн сестериңер кандыг айтырыгларга харыылаттынарыл? Ол сестер чүнү көргүзүп тура-рыл?

151. Чурукта чураан чүвөлөрниң аттарын адаңар. Тыва хептерни кандыг-кандыг материалдардан даа-раарыл?

Чуруктар аайы-биле чүвөлөргө бир-бир домактан бижииңер.

152. Номчуңар. Карартыр парлаан сөстөргө айты-рыгдан салыңар.

Кырган-авам дыка-ла амданныг чөкпек кылыр кижии. **Чодураа, мыйырак,** үүргенени чыып кургаткаш, далган кылдыр соктап азы дээрбелеп алыр. Оозундан чөкпек кылгаш, хере үргеш кадырып каан инек сыңыйларыңга

кудуп алыр. Оларын часкаар кыжын, сүт-саан кызырлып, төрүүр инектерниң сүдү соглуп турар апарганда ажыдып эгелээр. «Куу час кончуг, уруг-дарыгга бичии-даа болза сүүзүннүг чем херек» деп органын сөөлүндө сактып келгеш, кырган-авамның буянныын магадаан мен ийин.

Е. Танова

Чөкпекти чүден кылырыл?
Чөкпекке кандыг үнүштер холуп алыр-дыр?
Сүцзүннүг дээрге кандыг дээни ол?
Кырган-аваңар дугайында чугаалаңар.

153. Айтырыгларга харыылаңар.

1. Үнүштер чүге херегил?
 2. Үнүштер кайда-кайда өзүп турарыл?
 3. Кандыг каттыг үнүштер билир силер?
 4. Кандыг эм үнүштер билир силер?
- Оларның аттарын ийи одуругга бижигер.

154. Номчуңар.

Школачылар кышкы органы көөр деп сүмележип алдывыс. Бис аяс хүннү шилип алгаш, чоокку аргаже хаактап чорупкан бис. Бисте шупту он кижиге бар болган. Чамдыывыс хаактап турувуста, чамдыывыс чуңгудан бадып турган. Ол шиитпирниң түңнели биске өөрүнчүг болгаш ажыктыг болган.

К ы м? к ы м н а р? деп айтырыгларга харыылаттынар сөстөрни ушта бижигер.

155. Номчуңар. Сактып алганыңар-биле чугаалаарын оралдажыңар.

Тыва Республиканың девискээри Азия диптиң төп кезээнде чаптыла берген болгаш соңгу чүктен Чөөн Сибирьге, мурнуу-чөөн чүктен Моолга, барыын чүктен Даг-Алтайга хүрээлеткен. Географтыг туруш талазы-биле кончуг эптиг черде турар.

Республика ажыктыг казымалдар, дигриг амытаннар, үнүш-дүжүт болгаш хемнер, хөлдер-биле кончуг байлак.

Ч ү ү? ч ү л е р? деп айтырыгларга харыылаттынар сөстөрни тывыңар.

156. Чурукта чүвелерниң аттарын адаңар.

Огородка ажылдаарда ажыглаар херекселдерниң аттарын бижир.

157. Баштай к ы м? деп айтырыгга, ооң соонда ч ү ү? деп айтырыгга харыылаттынар сөстөрни ушта бижир.

Өөреникчилер, бажың, оолдар, хар, хойжу, көвүрүг, аңчы, чугай, уруглар, кыдырааш, артист, кудумчу, ажылчын, сыын, чурукчу, кызаңнаашкын, таңныыл.

Кым? Өөреникчи,

Чүү? Бажың,

Кижидугайын кым? кымнар? деп айтырар.

Кижиден өске чүвөлөрнү чүү? чүлөр? деп айтырар.

158. Чурукту көрүңер. Номчуңар. Өг-бүлөңер дугайында чугаалап өөрениңер.

ӨГ-БҮЛӨМ

– Экии, уруглар! Мен бөгүн силерге бодумнуң өг-бүлөм дугайында чугаалап берейн. Мээң ачам тудугжу кижиде. Ол бажыңнар тудуп турар. Авам школада ажылдап турар. Ол тывадыл башкызы. Улуг акым – студент. Ол Красноярск хоорайда эмчи болур дээш, өөренип турар. Бичии дунмам үш харлыг, ол уруглар сады чоруп турар. Оон ыңай кырган-ачам, кырган-авам база бар. Мен оларга кончуг ынак мен.

Айтырыг бүрүзүн чаңгыс сөс-биле харыылаңар.

1. КЫМ номчуп олур?
2. КЫМ аяк чуп тур?
3. КЫМ дааранып олур?
4. КЫМ аргыттынып олур?

159. Номчуңар.

Шаанда тывалар чылды — час, чай, күс, кыш деп дөрт үеге чарып, үе бүрүзүңге — үш-үш айларны онаап турган. Айлар тускай ат чок: башкы, ортаа, адак деп сөстөр-биле илере-реттинер. Чижээ, частың башкы айы (март), чайның ортаа айы (июль), күстүң адак айы (ноябрь) дээш баар.

Чугаага аттан бериңер.

160. Номчуңар. Кайы одуругда сөстөр материалдар аттарын, кайы одуругда сөстөр эт-херекселдерни көргүзүп турарыл?

Кадыыр, маска, хирээ, шүүче, балды, хаарылга. Ыяш, шил, чугай, тууйбу, цемент, даш.

Бижичер.

Херекселдер: (чүлөр?) ...,

Материалдар: (чүлөр?) ...,

161. Номчуңар.

Кадарчы, дилги, ажылчын, хар, чолаачы, даг, космонавт, бижик, далайжы, космос, хеме.

Баштай кым? деп айтырыгга, ооң соонда чүү?
деп айтырыгга харыылаттынар сөстөрни ушта бижичер.

162. Чүвөлөрниң аттарын адаңар.

Сава бүрүзүн кандыг аыш-чем кылырынга азы салырынга ажыглаарыл, чугаалаңар. Сөстөрниң кайы-бирээзинге домактан чогаадып бижичер.

Бир эвес сөстөр чаңгыс чүвени көргүзүп турар болза, ол сөс чаңгыстың санынга турар.

Бир эвес сөс ийи азы хөй чүвени көргүзүп турар болза, ол сөс хөйнүң санынга турар.

Чижээ: *чурт – чурттар, оол – оолдар.*

163. Сөстөрни номчуңар.

Сылдыс, ном, карандаш, бажың, өдүрек, шиви.

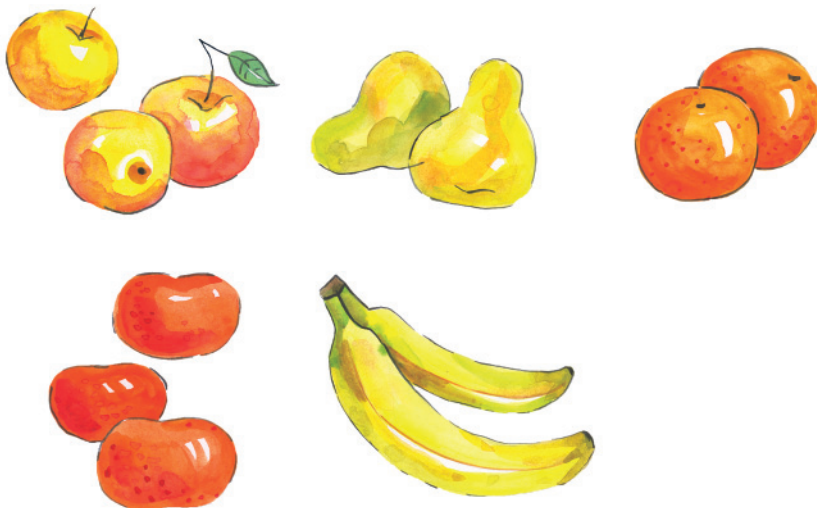
Бо сөстөрни хөйнүң санынга бижичер.

164. Номчуңар. Бо сөстөр ылгалдыг бе?

хоорай – хоорайлар
кижи – кижилер
хөл – хөлдер

чодураа – чодураалар
садыг – садыглар
кудумчу – кудумчулар

165. Номчуңар.

Чимис аймаа: яблoк, груша, апельсин, мандарин, банан, ананас.

Чурукта чувелерниң аттарын адаңар. Олар кандыг айтырыгга харыылаттынарыл? Оларның ажыының дугайында чугаалаңар.

166. Шүлүктү номчуңар. Карартыр парлаан сөстөргө айтырыглардан аас-биле салыңар.

Саанчылар хууңун алыр,
сагган сүт-даа савазыраар.
Комбайнга холдар дээр-ле,
хову **турлаа** ажаанзыраар.

Чолаачывыс руль тудар,
узак **черлер** кызырлып кээр.
Чогаалчывыс үжүк тудар,
уран номнар холга келир.

Б. Хөвөңмей

Бижиңер.

Кым? кымнар?: ... , ...

Чүү? чүлөр?: ... , ...

167. Ногааларның аттарын чураанының аайы-биле чыскаап бижиңер.

Согуна, морковь, капуста, картошка дугайында тывызыктардан сактып чугаалаңар.

168. Номчуңар.

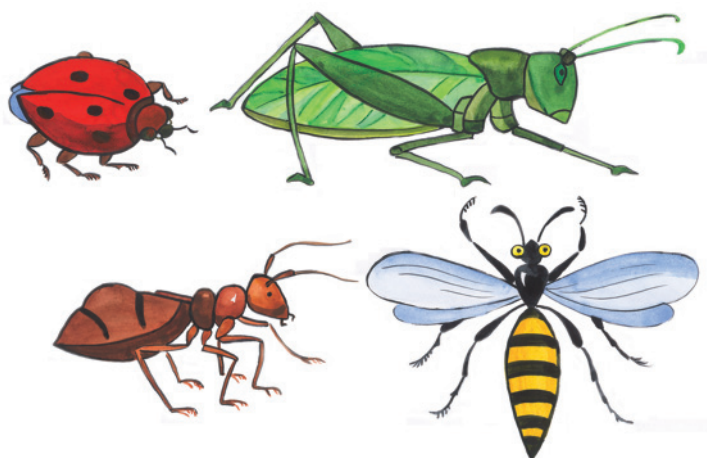
Бичии Алдын-оол чажындан тура-ла көдээде кырган ада-иезинге өөрөнгөн болгаш чайындаа, кыжын-даа оларынга чурттап турган. Чогум ада-иези кожуун төвүнде.

Кырган-ачазы ус-шевер кижиге, ооң кылбас-ла чүвези чок: чазаныр, дарганнаар дээш-ле баар. Алдын-оол ооң ажылын үргүлчү хайгаараар болгаш ону дөзексээр турган. Чымчак ыяштар-биле кандыг-ла бир чүвениң дүрзүзүн чазап алгаш, кырган-ачазынга, кырган-авазынга кээп көргүзөр, олары Алдын-оолду мактаарлар.

С. Таспай

Алдын-оол кымны дөзексээр-дир?
Кырган-ачазы чүнү кылып турар-дыр?
Ус-шевер, дарганнаар деп сөстөрниң утказын бил-
лир силер бе?
Сөзүглелди эдерти чугаалаарын оралдажыңар.

169. Чурукту көрүңер. Курт-кымыскактар атта-
рын бижичер.

170. Дириг амытаннарның чаш төлдериниң атта-
рын бижип алыңар.

Инектиң төлү –	Бениң төлү –
Өшкүнүң төлү –	Хойнуң төлү –
Тевениң төлү –	

171. Сөстөрни бир аймак бөлүктөргө чарып бижиңер.

Хадың, киш-кулаа, хек-даван, дыт, долаана, хүн-эдерер, астра, тал, шончалай, честек-кат.

172. Чуруктарны топтап көргөш, тоолду чурум ёзугаар сактып чугаалаңар.

§ 19. Кандыг? деп айтырыгга харыылаттынар сөстөр

Демдек ады

173. Шүлүктү номчуңар.

Хоюңнады бүргеп-бүргеп,
«кодан-майык» уруп-ла кээр.
Дашкаар үнгөш, өрү көөргө,
даамай харлар арынга дээр.

Калбак шөлдер, кадыр даглар
харны кедип каастаныптар:
кокпак талдар, хараганнар
«койгун кежи» бөрттер кедер.

С. Сарыг-оол

Автор *хар, шөлдер, даглар, талдар, хараганнарны*
кандыг сөстөрнiң дузазы-биле чуруп көргүскен-дир?
Ол сөстөр кандыг айтырыгга харыылаттынар-дыр?

Шүлүктү ол сөстөр чокка катап номчуп көрүңерем.
Олар чокка *хар, шөлдер, даглар, талдар, хараганнар-*
ның кандызын тода билип алдыңар бе? Чүгө?

174. Номчуңар.

ЧАРАШ ТАВААМ

Кадык кудар, быдаа кудар
калбак таваам, ишкир таваам,
хээлерлиг, чечектерлиг,
кедергей-ле чараш таваам.

Ч. Кара-Күске

Тавактың хевирин, шынарын, өңүн тодарадыңар.

Чүвелернiң демдээн көргүзүп турар кан-
дыг? деп айтырыгга харыылаттынар сөстөрнi
демдек ады дээр. Чижээ: *чырык* (кандыг?)
класс, аяс (кандыг?) *хун*.

175. Шүлүктү номчуңар.

Торгу ышкаш хоюг дүктүг,
тонум чылыг, доңмас-даа мен.
Кулактарым сыргаларлыг,
кудурукчуум сеглең чараш.

Аңнарның эң бичези мен,
алдын ышкаш өртектиг мен.
Өлүктерниң бирээзи мен,
өргүн хөй оол, адаңар чээ?

Л.Чадамба

Чүнүң дугайын чугаалап турарын канчап билип алдыңар? Ол сөстөрни номчуңар. Ол сөстөр кандыг айтырыгларга харыылаттынарыл?

176. Чылдың үелериниң аайы-биле чүвелерниң демдектери канчаар өскерли бээрил, таблицаны тааржыр демдек аттары-биле долдуруңар.

Бойдустун болууш-куннары	Чазын болгаш чайын	Күзүн	Кыжын
Хат	чылыг, чымчак	сериин	соок
Чаъс			
Хүн			
Бүрүлөр			

177. Янзы-бүрү байдалдардан хамааржыр харның демдектерин тодарадыңар. Чижээ: *кылагар, маңган ак, хирлиг, цлдүргей.*

Хар кажан ындыг болурул? Ол чүден хамааржып турарыл? Ам ол домактарыңардан харылзаалыг чугаадан тургузуңар.

178. Номчуңар.

Эзир дээрге улуг араатан куш. Ол улуг хаайлыг, чидиг дыргактарлыг, көскү карактарлыг.

Олчазын топтап тура, ол агаарга оожум дээс-кинип эгелээр. Бир эвес араатан черге бичии амытан көрүп каар болза, даш дег адаанче баткаш, бодунуң күчүлүг даваннары-биле сегирип алыр.

Н. Сладковтуу-биле

Сөзүглелде чүвелерниң хемчээлин, хевирин, шынарын көргүскен сөстөрни тывыңар, оларны хамааржып чоруур сөстери-биле кады ушта бижирер.

179. Сөстөрни номчуңар.

Чай, хүн, күске, кыш, дус, чүг, дүн, чаан, чигир, даш.

Кандыг-бир тодаргай демдээ-биле деңнеп болур сөстөрни тывыңар. Оларның демдектерин адаңар. Чижээ: *кыш биле чай* – температуразы-биле.

Ол чүвелерниң кайызында ол демдек эң күштүг илереттинген-дир, деңнеңер. Чижээ: *кыш чайдан дыка соок.*

Чүвелерниң демдээн көргүзөр сөстөрниң аразында удурланышкак уткалыг сөстөр бар. Чижээ: *Чайгы хүн дурту узун, а дүн дурту кыска.*

180. Хөй сек орнунга удурланышкак уткалыг сөстөрни тыпкаш, дүжүрүп бижирер.

бедик – ...	узун – ...
улуг – ...	семис – ...
чаа – ...	ырак – ...
чоон – ...	алгыг – ...

181. Чурукту көрүңер.

1. Чурукта чүнү чураан-дыр?
 2. Чүү деп кат-тыр?
 3. Ооң өңү, чыды, амданы, хевири кандыгыл?
 4. Бо кат кайда өзүп турарыл?
- Ооң дугайында харылзаалыг чугаадан тургузуңар.

182. Чүвелерниң демдээн тодарадыңар.

Даг, шиви, орук, кымыскаяк.

Чижээ: *арга — шыргай, ырак, ногаан.*

183. Номчуңар. Дүжүрүп бижээш, кандыг? деп айтырыгга харыылаттыңар сөстөрни дыйлагар шыйыг-биле, чүү? деп айтырыгга харыылаттыңар сөстөрни чаңгыс шыйыг-биле шыйыңар.

Суук сүт. Хоюг сметана. Аар чүък, чиик чүък. Чылыг хүн. Соок хат. Ак хар, кара чер. Балыктыг хем. Аңныг арга.

184. Чүвелерни демдээн барымдаалап тывыңар.

Часкы, хөглүг, ыыткыр...

БҮяш, төгерик, чемненир ...

Күскү, сарыг, кызыл, өкпең...

Чижээ: *Оңмас, ногаан, чидиг бурцлуг...*
(шиви).

185. Чуруктарда чүвелерни адаңар.

Кып-кызыл, боп-борбак, сап-сарыг.

Бердинген сөстөр чүвелерниң кандыг демдээн көргүскенил?

Чуруктарда чүвелерге тааржыр демдек аттарын тышкаш, сөс каттыжыышкыннарын тургузуңар.

186. Эжиңерниң адын, фамилиязын адаңар. Эжиңерниң омур-хевириң көргүскен демдек аттарыңдан тывыңар.

Чижээ: *Бажының өңү – ... , карактары – ... , узун дурту – ... , аажы-чаңы –*

Чыып алган сөстериңер дузазы-биле эштериңерниң омур-хевириң чуруңар.

187. Номчуңар.

Күштүг, эки –

Кажар, кичээнгейлиг –

Чараш, эвилең, эки –

Чараш, каржы, кара сагыштыг –

Үстүндө бердинген характеристика аайы-биле номчаан тоолдарыңарның маадырларын тодарадыңар. Домактардан чогаадыңар.

188. Чүвелерниң дөмей болгаш ылгавыр демдектерин тодарадыңар.

Аът биле ыт, сандай биле стол.

1. Дөмей демдектери :

2. Ылгалдыг демдектери:

189. Чылдың кайы үезинге ынак силер? Ол үе чүзү-биле онзагайыл, бижичер.

Чижээ: Мен кышкы цеге ынак мен. Кышкы цеде хаактаар, конькилээр, чуңгулаарга эки.

Чүвелерниң демдектерин көргүзүп турар сөстөрниң адаан шыйыңар.

190. Номчуңар.

Будуктуг ыяшка куш чыглыр,
буянныг өгге чон чыглыр.

Карартыр парлаан сөстөргө айтырыгдан салыңар. Дүжүрүп бижээш, утказын сактып алыңар.

191. Бердинген сөстөрни ажыглап тура, сөс каттыжыышкыннарыңардан тургузуңар.

Кара-хүрең, ак-көк, кара-ногаан, хүрең-кызыл.

192. Номчуңар.

Март айның төнчүзү. Арыг иштинде кара суг шулурткайнып бадып чыткан. Куштар ындамында мыжырткайнып, уяларын долгандыр ужуп чоруп тургулааннар. Хүлер-оол ыяштар аразынга кылаштаарга, черде кагжыргай будуктарның сынган даажы дызырткайнып турган. Ол далаш чокка кургаг будуктарны чыып алгаш, одаанче базыпкан.

К. Симчит

К а н д ы г? деп айтырыгга харыылаттынар сөстөрнитывыңар.

Сөзүглелден *кагжыргай* деп сөстүң утказынга чоок сөстү тывыңар.

193. Номчуңар.

Эрин ирейниң Эзирек деп ыды бар. Ол Эзирек болза чаш уруглар азырап, карактаарынга чамдык кырган-авалардан дудак чок. Харындаа артык дизе хөөрем эвес. Ынчангаш ашактың өглүг оолдары, кыстары Эзирекке уругларын карактадыр дээш былаажып турарлар.

Боду кончуг улуг-даа эвес, безерек хаважыгаш-даа эвес, кончуг чазадак, шевергин ыт чүве. Шала ак-сарыг: колдуунда-ла ак деп сөглээр. Дүгү ангор өшкү дег, хоюг, дырап каан чүве дег суук, кезээде арыг чоруур. Карактары кара-кара болгаш чааш, томаанныг. Думчуу база кылаң кара.

С. Сарыг-оол

Кандыг? деп айтырыгга харыылаттынар сөстөрнү тывыңар. Ол сөстөр чүвениң кандыг демдектерин көргүзүп турар-дыр? Номчаан чүүлүңерни сактып чугаалаңар.

194. Карартыр парлаан сөстөргө утказы чоок сөстөрдөн хөй сектер орнунга кирип бжиңер.

чүгүрүк койгун – ... койгун

кажар дилги – ... дилги

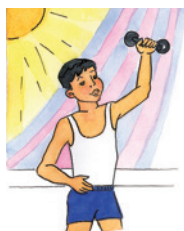
силиг диинң – ... диинң

чазый бөрү – ... бөрү

§ 20. Канчап тур? деп айтырыгга харыылаттынар сөстөр

Кылыг сөзү

195. Чуруктарны көрүңер.

Чурукта оолдуң чүнү канчап турарының аайы-биле домактардан аас-биле чогаадыңар.

Чогааткан домактарыңарны бжиңип алыңар.

Кылдыныгны көргүзүп турар сөстөргө аас-биле айтырыглардан салыңар.

Тыва дылда чүнү кылып тур? чүнү кылган? канчап тур? канчаар? канчанган? чүнү кылырыл? деп айтырыгларга харыылаттынар чүвелерниң кылдыныын көргүзер сөстөрни *кылыг сөзү* дээр. Чижээ: *номчуп тур, номчаан, номчуур.*

196. Чурукту көрүңер.

Аът чарыжы кандыг байырлалдар үезинде болурул?

Канчаар? деп айтырыгга харыылаттынар, аъттың чоруун көргүскен сөстөрни сактып бижичер. Чижээ: *саяктаар, чыраалаар...*

Кыска чугаадан тургузуңар.

197. Кым? Чүнү кылып тур? деп айтырыгларга харыылап бижичер.

Башкы, эмчи, өөреникчи, балыкчы, чурукчу, уруг.

Хереглээр сөстери: *удуп чыдыр, эмнеп тур, бижип олур, чуруп тур, балыктап тур, башкылап тур.*

Кым? деп айтырыгга харыылаттынар сөстөрни чаңгыс шыйыг-биле, канчап тур? деп айтырыгга харыылаттынар сөстөрни ийи шыйыг-биле шыйыңар.

198. Номчуңар.

МЕН КАНЧААР ХҮН ЭРТТИРИП ТУРАР МЕН

Эртен мен турар, кеттинер, чунар, дыраныр, чемненир болгаш номнарымны чыып алгаш, школаже чоруптар мен. А кезжээ онаалгалар күүседир мен, сеткүүл номчуур мен, дневник долдурар мен. Авамга дузалажыр мен. Хостуг үемде эштерим-биле даштыгаа ойнаар-кыс-биле ойнаар мен. Оон келгеш, удуур мен.

Уругнуң чүнү кылып турарының аайы-биле би-жиңер.

Уруг эртен туруп келгеш, ...

Уруг школадан келгеш,

Уруг хостуг үезинде ...

199. Номчуңар.

ЧҮНҮҢ ҮНҮН ЧҮҮ ДЭЭР БИС?

Бир-ле черден ыры
бистиинге бо келген.

Бөлүк буга ону
мөөрежип бустаан.

Хат ырны дораан
хааладыр үрген.

Хава биле кырза
хала чокка ээрген.

Дээлдиген ырны
дээринге киштээн.

Ыргак-сээк чүгле
ыглаңнадыр ыылаан.

Кижениг аът база
киштеп ырлай берген.
Ону дыңнаан элик
огуруп-ла үнген.

Амытаннар шупту
аңгы-аңгы үннүг.
Ынчангаштың ону
ылгаарывыс албан.

Ч. Кара-Күске

Дириг амытаннарның аттарын, оларның кылды-
ныын барымдаалап шүлүктен ушта бижичер.

... бустаан. ... ыылаан.
... ээрген. ... огурган.
... киштээн.

200. Номчуңар. Аътты канчаарыл, чугаалаңар.
Дүжүрүп бижичер.

Канчаар? деп айтырыгга харыылаттынар сөс-
терниң адаан ийи шыйыг-биле шыйыңар.

Аътты мунар, тергелээр, шанактаар, кижен-
нээр, өртээр, эзертээр, чүгеннээр, дагалаар,
имнээр, оъткарар, соодар, шалбалаар, сыдым-
наар.

201. Өг-бүлеңер кежигүннери хостуг үезинде чүнү
кылып турарыл, сактып бижичер.

Үлегери: *Мен хостуг цемде хоккейлээр
мен. Дуңмам шыдыраалаарыңга ынак.*

«Хостуг үеде» деп кыска чугаадан тургузуңар.

Чугаада кижиниң кылдыныын көргүзөр кандыг
сөстөрни ажыгладыңар? Ол сөстөр кандыг айтырыг-
ларга харыылаттынарыл?

202. Чурукту көрүңер. План ёзугаар чугаадан аас-биле тургузуңар.

1. Тываның хөгжүм-шии театры.
2. Клазывыс-биле шии көрүп чораан бис.
3. Шииде алдарлыг болгаш аныяк артистер ойнап турар.
4. Шиини шупту сонуургаан.

203. Номчуңар.

МЭЭҢ АЖЫЛЫМ

Бажың иштин эдип кагдым.
Бажым дырап, чунуп алдым.
Өрээлимни агаарлаттым.
Өөгүмнү илип алдым.
Олямны ойнаттым-даа.
Огородту суггардым-даа.

Чечен сөстүг шүлүктөрү
шээжилээр дээш, номчудум-даа.

Ажыл шагы доосту бээрге,
авам, ачам чанып келир.

Ажылымны көрүп кааштың:
«Алдын-кыстың кежээзин» дээр.

Л.Чадамба

Бичии Алдын-кыс бажыңыңа чүнү кылып турардыр? Силер бажыңыңарга чүнү кылып турарыңарны чугаалаңар.

204. Күш-культура кичээлинге чүнү кылып турар силер, бижинер.

Үлегери: Мен күш-культура кичээлинге бөмбүктээр мен. Оля чаржыр.

Кым? деп айтырыгга харылаттынар сөстөрү чангыс шыйыг-биле шыйыңар. Канчаар? деп айтырыгга харылаттынар сөстөрү ийи шыйыг-биле шыйыңар.

205. Чурукту көрүңер. Дараазында сөстөрү ажыглап тургаш, чугаадан чогаадыңар.

Меңги харлыг, бедик тайга;
Хову, дөңчүгештер;
Улуг, бичии тарбаганнар.

206. Номчуңар.

Бедик даглар мээстери
белинге киир **берзенгилээн**
ам-даа харлыг шынаа, шөлдер
адааргаан дег көрүп чыткан.

Кажаа чаны хүннээректе
хамык чаш мал сиген чиген,
чаржып ойнап **дешкилешкен**,
часкы хүнде хөглээн турлар.

Л. Чадамба

Карартыр парлаан сөстөр кандыг айтырыгга хариылаттынарыл?

Берзенгилээн, дешкилешкен деп сөстөргө чоок уткалыг сөстөрдөн тывыңар.

207. Номчуңар.

МЭЭҢ ДУЗАЛАКЧЫМ

Чечекмааның авазы яслиде ажылдап турар. Чечекмаа ийиги класста кончуг эки өөренип турар. Школадан келгеш, чечектерин суггарар, шалазын аштап арыглаар, аяк-савазын чуп каар. Чечекмаа ажылга ынак кезжээпейдир. «Чечекмаа – мээң эки дузалакчым» деп авазы мактаар.

Айтырыгны аас-биле харыылаңар.

Чугааны чүге «Мээң дузалакчым» деп адааныл?

208. Номчуңар.

ЧАРАШ ЧОРУ!

Аякка шай чайгылдырба,
аъш-чем-даа төгүлдүрбе.
Аваң, ачаң сөзүн дыңнап,
арыг-силиг, чараш чору.

Кеткен хевиң хирлендирбе,
хере базып, аштап, чуп чор.
Артың-мурнуң көрдүнгүлөп,
арыг-силиг, чараш чору.

Эрги-каксы, кандыг-даа бол,
эки чүлгүп, аштап ап чор.
Аксың-дизиң үргүлчү чуп,
арыг-силиг, чараш чору.

Амыдырал культуразын
анчыгзынмайн, сагып чору.
Аалга, черге, кудумчуга
арыг-силиг, чараш чору.

Ч. Кара-Күске

Өөреникчиниң сагыыр ужурлуг чүүлдерин сактып
бижиңер.

Үлегер домакты сактып алыңар.

Улугну хүндүлээр.

Бичиини карактаар.

209. Сөстөрни домактар болу бээр кылдыр тургузуңар.

1. Чараш, ховаган, кырын, эгеледи, капуста, долгандыр, ужуп.

2. Ыттары, келди, маңнажып, уткуй, аалы-выстың, бистерге.

3. Тур, диинң, халып, кызыл-сарыг.

210. Номчуңар.

Шыкка бир-ле чүве **шылырт дээн**. Даш-оолдуң чүрээ **шимирт дээн**. Ол шимээн чок, **шимчеш дивейн турупкан**. Шыпшың дүшкен. Бичии болганда «шарт-шарт» дээш, чанындан шартылаа ыңай **шурай берген**. Даш-оол ам-на оожургап, улаштыр **кылаштап чорупкан**.

Карартыр парлаан сөстөр кандыг айтырыгларга харыылаттынарыл?

211. Домактың сөөлүңге үн доктаашкынын кылып тургаш, номчуңар.

Каѣт бажыңнарда дыка хөй кижилер чурттап турар бүдүрүлгө черлеринде янзы-бүрү мергежилдиг улустар ажылдап турар бичии чаштар уруглар сады чоруп турар бис школарда өөренип турар бис.

Чугаа каш домактан тургустунган-дыр? Канчап турар? деп айтырыгга харыылаттынар сөстөрни ты-выңар.

212. Чурук бүрүзүнгө бир-бир домактардан чогаадыңар. Чогааткан домактарыңарны бижип алыңар. Канчап тур? деп айтырыгга харыылаттыңар сөстөрнүң адаан ийи шыйыг-биле шыйыңар.

Үлегери: *Сугда балык эштин чор.*

213. Номчуңар.

Номнарны номчууру кижиге ажыктыг. Олардан чер кырында болгаш суг адаанда амыдырал дугайын билип алыр. Ном кижилерни найыралдыг чурттаарыңга, бот-боттарыңга дузалажыр кылдыр өөредип турар.

Ийиги, үшкү домакты дүжүрүп бижинер. Канчаар? деп айтырыгга харыылаттыңар сөстөрнүң адаан шыйыңар.

214. Чурукту көрүңер.

Айтырыгларга харыылаңар.

Кижиг хөй номчуттунар болза эки, чүгө дээрге:

Бирээде, ном номчуурга, ...

Ийиде, ном номчуурга, ...

Үште, ном номчуурга, ...

215. Номчуңар.

Хөрөктенип ажынган,
көстүг кезээн чайганган.
Хөл дег чажыын чаштынган,
хөрүүл үрүп эшкииргээн.

(Диңмирээшкин, кызаңнаашкын,
чаашкын, хат)

Тывызыктың харыызын чүү? деп айтырыгга харыылаттынар одуругга бижигер. Тывызык иштинден канчанган? деп айтырыгга харыылаттынар сөстөрни оң талазынга ушта бижигер.

Чүү? Канчанган?

216. Номчуңар.

Ылым-чылым дүрлү берген чыткылаар-даа.
Ынчап чыда тура халааш, огланыр. Ооң соонда
шурагылап, оюн эрээр.

Талыгырда шимээн-даашты дыңнап кааптар,
таан дыыжы кулактарлыг шынчы өңнүк.

А. Шоюн

Сөзүглелде чүнүң дугайында чугаалап турар-дыр?
Ол сөске айтырыгдан салыңар.

Ыттың кылдыныын илередир сөстөрни ушта бижигер.

217. Номчуңар.

Тывалар он ийи дириг амытаннар аттарындан тургустунган календарьны ажыглап турган. 60 чыл эргилделиг дириг амытаннар аттарындан тургустунган календарьны – ыяш, от, чер, демир болгаш суг деп беш халапка чарып турган. Олар – көк, кызыл, сарыг, ак болгаш кара деп өңге чарлыр.

Тыва чыл санаашкынының аттарын сактып чугаалаңар.

218. Номчуңар.

Хоорайның төп эмнелгезинде кандыг-даа мергежилдиг эмчилер бар. Олар тус-тузунда карак, кулак, чүрек, бүүрек аарыгларын эмнеп турар.

Эмчи мергежили эң-не берге болгаш харыысалгалыг. Эмчилер хүн бүрүде бистерни кадык чорзун дээш, хайгаарап, эмнеп турар.

Аарывас дизе, кижиги бүрүзү чажындан тура кадыын камнаар ужурлуг. Ынчан ол өзүп келгеш, кадык-шыырак кижиги болур.

Кижини ажыл база дадыктырар. Күш ажылга ынак кижиги белен аарывас болур.

Ынчангаш кижиги чажындан ажылгыр, кезжээ чоруур болза эки.

Янзы-бүрү мергежилдер дугайында чугаалажыңар.

§ 21. Ат болгаш фамилияларга улуг үжүк

219. Клазыңарда оолдарның болгаш уругларның аттарын бижир.

Оолдар аттары:

Уруглар аттары:

Эштериңерден аттарының утказын, кайыын тып-тып келгенин айтырып көрүңер. Бир эвес адыңар утказын билбес болзуңарза, оларны улуг улустан айтырып, шинчилеп көрүңер. Чижээ:

Арыя (санк.) – ыдыктыг, буянныг, дээди.

Долума (төв.) – хостакчы, камгалакчы, болчукчу.

220. Айтырыгларга үлегер ёзугаар харыылаңар.

Үлегери: – Алышкылар деп кымнарыл?
Кады төрөөн оолдарны алышкылар дээр.

– Угбашкылар деп кымнарыл?

– Кымны даайым дээрил?

– Кымны даай-авай дээрил?

221. Угбаларыңарның, акыларыңарның, дунмаларыңарның фамилиязын, адын, адазының адын бижир.

Фамилиязы	Ады	Адазының ады
Ооржак	Аржаана	Кара-ооловна

222. Төрелдериңерниң адын, фамилиязын, адазының адын база мергежилин бжиңер.

Төрел харылзаазын илереткен сөс	Төрелиниң ады, фамилиязы, адазының ады	Мергежили
Чижээ: угбам	Ондар Солаңгы Даадыровна	эмчи
Чижээ: даайым	Ооржак Алдын-Херел Серенович	чолаачы

223. Үлегер домактарны сактып тургаш, чедир бжиңер. Утказын тайылбырлаңар.

Ава кижиге төлүм дээр...

Иелиг кыс шевер...

Ада төрели алдын...

Ада сөзүн артынга кагбас...

Үлегер домактарда кижилерниң ниити аттарын тывыңар.

224. Эжиңерниң дугайында чугаалаңар.

– Эжиңниң адын кым дээрил?

– Ол каш дугаар класста өөренип турарыл?

– Ол кайы кудумчуда чурттап турарыл?

– Ол хостуг үезинде чүнү кылырынга ынагыл?

– Сен эжиң-биле кандыг эртемнерге ынак силер?

– Сен эжиң-биле кады кандыг бөлгүмче барып турар силер?

– Эжиңниң кандыг аажы-чаңы сеңээ тааржыр-дыр?

Ат болгаш фамилияны, адазының адын улуг үжүктөр-биле бижиир. Чижээ: *Ооржак Серге́маа Сундуевна*.

225. Тываның сураглыг херээжен кижилериниң аттарын фамилияларының дузазы-биле тывыңар.

1. Тываның хоочун артизи, «Хайыраан бот» деп шииде Караның ролюн ойнап чораан артист – Мунзук ...

2. Тыва ие кижиниң уруу, бүгү делегейде сураглыг чурукчу – Рушева ...

3. Ча адар спорт талазы-биле Олимпий оюннарының киржикчизи – Достай ...

Үстүнде ады кирген сураглыг херээжен кижилерниң аттарын сактып алыңар.

226. Ниити болгаш хуу аттарны улаштыр бижииңер.

Ниити аттар: *ача, ава...*

Хуу аттар: *Омак, Чечек ...*

227. Нарын аттарны шын бижииңер.

Алдын-Херел, Анай-Хаак, Биче-кыс, Орлан-оол.

228. Кижилерниң аттарын кыс уруглар аттары, оол уруглар аттары кылдыр аңгылап бижирер. Нарын аттарның шын бижиирин хайгаараңар.

Аржаан, Солаңгы, Анай-Хаак, Долума, Анай-оол, Анай-Саар, Анай-Кара, Алдын-Херел, Адыг-оол, Дамба-Доржу, Ай-Чүрек, Хүн-Сулуу, Ай-Херел, Хүн-Чүрек, Алдын-кыс, Артыш.

229. Чугааны аянныг номчуңар. Кижилерниң аттарын ушта бижээш, улуг үжүктөрниң адаан шыйыңар.

УРАНМААНЫҢ ОЙНААР-КЫЗЫ

Уранмаа садигинге авазы-биле кады келген.

– Эки-и, Лидия Михайловна! – деп, бичии уруг мендилээш, өөрүшкүлүг чугаалаан: – Бис чедип келдивис.

Эмчи хөглүг каттырымзап, чугаалап үнген:

– А-а! Эки-и, эки-и! Авашкылар иелээн келген ышкажыл.

Уранмаа эмчизиниң арнынче көрбүшаан:

– Чок-чок! Бис үжелээн келдивис, Лидия Михайловна – дээн.

Эмчи «оон ыңай кым бар чоор?» дээн бодалы-биле дилегзини аарак көргүлээн. Өске кым-даа чок болган.

– Ынчаарга бирээңер кымыл, Уранмаа?

– Бо бичии Юлияжык келди – дээш, ол ойнаар-кызын көргүскен.

– Чаптанчыгбай сени-даа! – деп, эмчи Уран-мааны чассыткан.

Х. Ойдан-оол

230. Номчуңар.

Кижиниң адын адаары – нарын болгаш онзагай болуушкун. Кижиниң ады ээзиниң салым-чаяанынга, амыдыралынга улуг ужур-уткалыг. Адындан кижиниң аажы-чаңын, мөзүзүн биллип ап болур дээр.

Ат адаарда мындыг чүүлдерни сагып көрүп турар:

– чурттап чоруур азы төрүттүнген чериниң онзагай чүүлүн демдеглеп адаар: Артыш, Хемчик;

– экини күзеп адаар: Буян, Чыргал.

– арын-шырайын, даштыкы хевирин дүрзүлөп адаар: Кызыл-оол, Кара-кыс.

– ойзуп адаар: Өшкү-Саар;

– алдарлыг кижилерниң ады-биле адаар: Сүбедей дээш оон-даа өске.

Чечен-оол, Кежик, Сайлыкмаа, Сылдыс, Даш-оол, Чечекмаа, Чойгана бо аттарны чүнү сагып тургаш адаан-дыр, тайылбырлаңар.

231. Номчуңар. Чамдык сөстөрниң эгезин чүгө улуг үжүктөр-биле эгелеп бижээнил?

1. Чогаалчы Леонид Борандаевич Чадамбаның шүлүктөрүн өөренип турар бис. 2. Чогаалчы Чооду Күнзекович Кара-Күске уругларга

дыка хөй шүлүктөрни бижээн. 3. Композитор Вячеслав Альбертович Танов уругларга хөй ырларның аялгазын чогааткан.

232. Хөй сек орнунга кирер үжүктөрни чедир бижиңер. Шын бижилгезин тайылбырлаңар.

Эртен элээн частай каапкан. ...уман чоорту арлы берген. Частыг эртеннерде аңнаарга, аң ыя...п-ла таваржыр. Ынчангаш аңчылар эрте-жик аъттаныпканнар. Оът-сигенниң шалыңы черже дүжүп турган. ...айгаларның бедик ка...ттарында те-чуңманың даажы дыңналган.

233. Хөй сектер орнунга *т, ь, ъ, п, к, ш* деп үжүктөрни турза чогуур черлеринге немеп бижээш, шын бижээниңерни словарьжыгаш-биле шүүштүрүңер.

...ыва, кон...ки, о...ттуг, а...аар, э...и, ...уман, а...ак, а...пар, кат...ырар, кет...инер, а...ттаныр, от...ар.

<i>аппаар</i>	<i>каттырар</i>	<i>пөс</i>	<i>пөссүг</i>
---------------	-----------------	------------	---------------

§ 22. Азырал амытаннарның шола аттарыга улуг үжүк

234. Номчуңар.

Азырал амытаннарның ниити аттары: *инек, аът, ыт, моортай, хой, өшкү.*

Азырал амытаннарның шола аттары: *Калчак, Челер-Ой, Васька, Көстүк.*

Азырал амытаннарның шола аттарын улуг үжүк-биле бижиир. Чижээ: *Эгерек, Оглаа-Шилги, Хертеш-Хурең, Саарзык-Мыйыс.*

Май 9 – Тишелге хүнү

235. Номчуңар.

Хөй чылдар эртсе-даа, Вера Байлак бодунуң аныяк, дайынчы үезин утпаан. Ада-чурттуң дайынының эң дүшкүүрлүг хүннеринде Вера Байлак Совет шеригниң кезээнге эки турачы бооп кирген. Эки турачы кыстар шупту он кижиге болган.

Тыва эки турачы шериг кезээн баштай дайынчы белеткелге өөреткеш, фронтуже аът-карышкан.

Бирги Украина фронтуну. Маңаа Тываның эки турачы эскадрону тулчуп турган.

Дайын үезинде маадырлыг чоруу дээш, Вера Байлакты «Ада-чурт дайынының» ордениниң бирги чергези-биле шаңнаан. Кажан Тывазынга тиилелгелиг ээп келирге, ону Республика Ордени-биле база «Германияны ашкан тиилелге дээш» деп медаль-биле шаңнаан.

Дүшкүцүрлүг деп сөске чоок уткалыг сөстөн тывыңар.

Ада-чурттуң дайыны, эки турачы эскадрон, маадырлыг чорук деп сөстөрниң каттыжышкынын дүжүрүп бижээш, шын бижиирин сактып алыңар.

236. Номчуңар. Утказын тайылбырлаарын оралдажыңар.

Тайбың дээш, найырал дээш туржуп тур бис.
Дайын-чаа болбазын деп күзеп тур бис.

Сактып бижииринге белеткениңер.
Бижип алганыңарны ном-биле шүүштүрүңер.

237. Хөй сек орнунга сөстөрни кирип бижиңер.

Берлин хоорайда улуг ... тургускан. Бажыңардан бедик ногаан тей кырында ... кылган маадыр туруп турар. Бир холунда аар ..., өске холунда бичии уруг көдүрүп алган турар. Бедиктен солдат тайбыңче халдаар дайзыннар бар бе дээнзиг ... көрүп турар.

Киирер сөстөр: *тураскаал, даштан, хылыш, түрлүг.*

238. Номчуңар. Дүжүрүп бижирер. Дириг амытаннарның ниити аттарын чаңгыс шыйыг-биле, шола аттарын ийи шыйыг-биле шыйыңар.

1. Бисте Дөңгүр-Шилги деп инек бар. Ол сүткүр инек. 2. Ачамда Оглаа-Шилги деп чүгүрүк аът бар. 3. Черликпен – угаанныг ыт.

239. Чурукту көрүңер. Азырал амытаннарга шола аттардан бериңер. Оларны дараазында үлегер ёзугаар бижирер.

Үлегери: *Бо Калчан-Шилги деп инек.*

240. Номчуңар. Ыттың ниити болгаш шола адын ушта бижип алыңар.

ТЕНЕК ХАВА

Эгерек деп хаважык
элдепейлиг чаңныг де.
Бопук анаа чыттырбас,
бо-ла алгаш ыңай боор.

Ооң-биле ойнап-ойнап,
ол-ла черге октаптар.
Чуду-кара уруглар дег,
чурум билбес хаважык.

Е. Танова

Ыттың ниити адын чаңгыс шыйыг-биле, шола адын ийи шыйыг-биле шыйыңар.

241. Азырал амытаннарга чүге ындыг шола аттар бергенин тодарадыңар. Таблицаны долдуруңар.

Азырал амытан- нның ниити ады	Азырал амытан- ның шола ады	Онзагай демдектери
кулун	Сылдыс-Шокар	
инек	Дагыр-Мыйыс	
хава	Көстүк	
анай	Сыргалыг	

242. Номчуңар. Дириг амытаннарның шола аттарын адаңар.

ХАЙГЫЫЛЧЕ

Космосче бир дугаарында бистиң өңнүктөривис — ыттар чорааш келгеннер. Эртемденнер оларны хайгыылче чоруткан. Ракеталарга Лайка, Беянка болгаш Пёстрая, Белка биле Стрелка, Чернушка биле Звёздочка ушканнар. Отважная деп ыт космосче беш катап чораан.

Ыттарның шола аттарын ушта бижир.

243. Номчуңар.

АНАЙЛАРЫМ

Анайларым ийи,
артында-ла ийис.
Дөмейлери аажок,
дөңгүр-дөңгүр, көк-көк.

Кулактары бичии
куштуу ышкаш шумаш.
Моюннары база
мончуктарлыг чараш!

Ч. Кара-Күске

Анайларның онзагай демдектерин тодарадыңар.
Ол демдектерин барымдаалап кандыг шола аттар
берип болур-дур, бжиңер.

244. Номчуңар. Азырал амытаннарның шола аттарын адаңар.

1. Ачамның аңнап мунар Челер-Ой деп аъды бар. 2. Диңнээрде оозун мунуп алыр. 3. Эгерек деп ыдын эдертип алыр. 4. Оюн Севеңмаа Калчанак деп инээнден хөй сүт сагган. 5. Бистиң Саарзык-Мыйыс деп инээвис кончуг сүткүр.

245. Бодуңнуң инээңниң, аъдыңның, ыдыңның, моортайыңның шола адын бжи.

Аъдым ады ..., ... , ыдым ады ...,

246. Азырал амытаннарның чүзүнүн көргүскен сөстөрни сактып бжиңер.

Үлегери:

Инек – шилги, ...

Аът – доруг, ...

Өшкү – өле, ...

Чүзүнүн барымдаалап, оларга кандыг шола аттар берип болур-дур, бжиңер.

247. Чуруктарны көрүңер.

Домактарны номчуңар. Оларны чуруктарның дес-
дараалашкаанга таарыштыр шилип киириңер.

ШЫНЧЫ ӨҢҮК

Хемези хенертен чайлы берген.

Кара-оол хемеден сыырткыыштап турган.

Оол сугже дүжүп, алгырып эгелээн.

Шарик оолдуң хөйлеңинден ызырып алгаш,
эрикче үндүр сөөртүп эккелген.

Оолдуң Шарик деп ыды сугже кире халаан.

§ 23. Чурттар, хоорайлар, суурлар, кудумчулар, хемнер аттарынга улуғ үжүк

Чурттар, хоорайлар, суурлар, кудумчу-
лар, хемнер аттарын улуғ үжүк-биле эге-
леп бижиир.

Чижээ: *Тыва Республика, Туран хоорай,
Сукпак суур, Хемчик хем, Байкал хөл.*

248. Номчуңар. Аржаанның ады канчаар тыптып келген-дир, сөзүглелден тывыңар.

БЕЛ

Бел аржаанының ат-сураа чүгле кожуунда эвес, өске черлерде база нептерей берген. Адааны ылап-ла шын. Бай-Тайганың белинде тейлерден үнүп чыдар. Шоргалардан саарлып турар суглар хүн херели-биле азы чаашкын соонда дугаланы бергилээр челээштер ышкаш.

Аңаа даянгыыштыг келген улус эмненип эттингеш, даянгыыжын каапкаш, чанып турары ховар эвес.

Б. Чюдюк

Ийи сөстен тургустунган хоорай, суур, хемнер, хөлдөр аттарын дефистеп бижиир: *Каа-Хем, Сарыг-Сеп, Шагаан-Арыг, Тес-Хем.*

249. Нарын хуу аттарның бирги кезээн чедир бижиңер.

... - Аксы, ...- Хөл, ...- Бажы,- Хем, ...- Тайга, ...- Довурак.

250. Кичээнгейлиг номчуңар.

Май-оол Туматтың төрээн суурунуң ады Кулузун-Шынаазы. Ону чүге ынчаар адаан деп! Черле ындыг ышкажык: черлер аттарын туружунуң, үнүш-дүжүдүнүң аайы-биле адап каан болгулаар. Хам-Дыт дээн дижик. Куспак

четпес дыттарның хөй кезии уяланчак будук-тарлыг болурга ынча дээр.

Талдыг-Чарык. Бо бичии черни көрбээн кижии бодалынга чуруп алыр. Даады-ла тал үнген, чоогунда бүүрелчин, дагларда талдан өске үнүш чок, булак суглуг ой ишти чер-дир.

Суглуг-Чарык, Саглаң-Дыт, Коъш-Терек, Мугур-Арыг, Даштыг-Хавак, Каът-Хавак, Чиңге-Дөргүн...

Э. Донгак

Черлер аттары канчаар тыптып келир-дир, чугаалаңар.

251. Онаалгаларны күүседиңер.

1. Чурттап турарыңар сууруңар (хоорайыңар) адын сактып бижидер.

2. Чурттап турар кудумчуңар адын бижидер.

3. Өөренип турар школаңар кайы кудумчуда турарыл?

4. Хоорайыңар азы сууруңар кайы хемниң чанында турарыл?

Кыска чугаадан тургускаш, бижип алыңар.

252. Хуу аттарны номчуңар. Артык сөстү ап каап-каш, дүжүрүп бижидер.

Азас, Чагытай, Хемчик, Тере-Хөл.

Кайы сөс артык-тыр? Чүгө? Тайылбырлаңар.

253. Аржаан аттарын чүгө ынчаар адааныл, тайылбырлаңар.

Шивилиг, Уургайлыг, Хадыңныг-Дөргүн, Талдыг-Чарык, Дустуг-Хем, Хаялыг.

254. Бирги кезээндэ саннар кирген черлер, суурлар аттарындан сактып бжиңер. Шын бижээниңерни хынаңар.

Чижээ: *Алдан-Маадыр, Ийи-Тал, Үш-Белдир.*

255. Номчуңар.

Кижиги бүрүзү төрөөн чурттуг болур. Мээң төрөөн чуртум – Тыва Республика. Ол меңээ улуг аас-кежик.

Дүжүрүп бжииринге белеткениңер. Дүжүрүп бижээш, хынаңар.

§ 24. Төрөл сөстөр

256. Сөстөрни чагылай парлаан аайы-биле номчуңар.

сад

ажыл

балык

садчыгаш

ажылчын

балыкчы

садтыг

ажылдыг

балыктыг

садчы

ажылдакчы

балыкчыгаш

Ниити кезектиг сөстөрни *төрөл сөстөр* дээр. Олар утка талазы-биле чоок болур.

257. Сөс бүрүзүңге айтырыгдан салыңар.

Кат, каттыг, каттаар, катчылар.

Сөстөрнийң утказын тайылбырлаңар, дүжүрүп би-
жээш, ниити кезээн шыйыңар.

*Чижээ: Кат дээрге цнцштцң чемижи;
Каттыг дээрге ...
Каттаар дээрге ...
Катчылар дээрге ...*

258. Хөй сек орнунга *кат, мал, балык, эм* деп сөстөрни айтырыглар ёзугаар төрөл сөстөр болу бээр кылдыр бижиеңер.

Чүү? – ..., кандыг? – ..., канчаар? –
Үлегери: Чүү? – *дилги*, кандыг? – *дилги-
лиг*, канчаар? – *дилгилээр*.

259. Эжеш аайы-биле номчуңар.

Арыг — арыглыг, чурук — чурукчу — чу-
руктуг, аң — аңчы — аңныг, далай — далай-
лыг — далайжы.

Төрөл сөстөргө айтырыглардан салыңар. Дөмей кезектерин адаңар. Дүжүрүп бижээш, дөмей кезектерин ээтпек шыйыг-биле демдеглеңер.

260. Номчуңар. Дүжүрүп бижиеңер. Төрөл сөстөрни ээтпек шыйыг-биле демдеглеңер.

1. Бо чылын тараа чаагай үнген. 2. Тараа-
лыг черлерни көөрге, чиңгир ногаан болу бер-
ген. 3. Суурувустуң тараажылары хөй дүжүт
ажаап алган.

261. Канчаар? деп айтырыгга харыылаттынар сөстөрдөн тургузуңар.

Чижээ: Кат — каттаар.

Кат — ..., тоорук — ..., сиген — ..., бүрү — ..., ыяш — ..., мөөгү — ...

Оларның-биле домактардан чогаадыңар.

262. Канчаар? деп айтырыгга харыылаттынар төрөл сөстөрни шилип алыңар.

Чүү?	Канчаар?	Чүү?	Канчаар?
ужуражылга —	ужуражыр	терге —	...
чугаа —	...	хеме —	...
шанак —	...	хаак —	...

263. Одуруг бүрүзүндө сөстөрдөн төрөл сөстөрни тыпкаш, номчуңар.

Далай, балыкчы, далайжы.

Чолаачы, тудугжу, чолаачылаар.

Тараа, андазын, тараажы.

Садыг, бараан, садыглаар.

264. Сөстөрниң утказын болгаш ниити кезээн дең-неңер. Хөй сектер орнунга сөстүң утказынга тааржыр кезектен немеңер.

Бажың — бажың...

Диис — диис...

Хууң — хууң...

265. Адаанда сөстөрни төрөл сөстөр кылдыр тургузуп бжиңер.

Хову, хеме, аът, терге, алдын, сиген, суг, хаак, хат, салгын, кат.

Үлегери: *Алдынчы, алдынныг, алдынаар, алдынзыг.*

266. Төрөл сөстөрни дүжүрүп бжиңер. Оларның ниити кезээн тодарадыңар.

Кажаа, кажаалаар, кажаалыг; тудуг, тудугжу, тудуглуг; тараажы, тараалыг, тараачын; дагжы, дагжыгаш, даглыг; чурук, чурукчугаш, чурукчу, чуруктуг.

267. Дүжүрүп бжиңер. Хөй сек орнунга *диин* деп сөстен укталган сөстөрни киириңер.

Бо чылын бистиң черде ... арбын. ... күзүн аъттаныр. ... улус баш бурунгаар белеткенип алыр. ... кежи үнелиг.

Хереглээр сөстери: *диинниң, диин, дииннексээр, диинчилер.*

268. Ниити кезектиг сөстөр-биле домактардан чогаадыңар.

Аң, аңчы, аңныг, аңнаар, аңнаашкын, ужудукчу, ужудуушкун, тиилекчи, тиилелге, тиилээр.

269. Номчуңар.

1. Сиген чаагай үнген. 2. Сүүзүннүг сигенге мал семириир. 3. Сигенчилер шалыпкын ажылдап турар. 4. Терең сигенниг черлерге аъттыг кижиге көзүлбес чыгыы. 5. Ачам сигеннеп турар. 6. Мен база сигеннээр мен.

Төрөл сөстөрни тывыңар. Оларның ниити кезээн айтыңар.

270. Бердинген сөстөргө төрөл сөстөрни айтырыглар аайы-биле немеп бижигер.

Кыш (чүцү?), (кандыг?)... , (канчаар?)

Кат (чүцү?), (кандыг?) ... , (канчаар?)

Тоорук (чүцү?), (кандыг?) ... , (канчаар?)

Суг (чүцү?), (кандыг?) ... , (канчанган?)

Аът (чүцү?), (кандыг?) ... , (канчанган?)

Аңчы (кым?), (кандыг?) ... , (канчаар?)

Эм (чүцү?), (кандыг?) ... , (канчаар?)

Үлегери. *Кыш, кышкы, кыштаар.*

Сөстөрни демдеглеңер:

1) кым? чүү? деп айтырыгларга харыылаттынар сөстөрни чаңгыс шыйыг-биле;

2) канчаар? деп айтырыгга харыылаттынар сөстөрни ийи шыйыг-биле;

3) кандыг? деп айтырыгга харыылаттынар сөстөрни дыйлагар шыйыг-биле шыйыңар.

271. Төрөл сөстөрни ажыглап тургаш, чурукка ха-
маарыштыр харылзаалыг чугаадан тургузуңар.

272. Номчуңар.

Эртен тура халааш, зарядкадан кылыңар.
Чылдың чылыг үелеринде арыг агаарга маң-
наар, сула шимчээшкиннер кылыр херек.

Аас ишти соолаш кынныр аккыр өңнүг диш
чуур-биле джиңерни чуп туруңар. Диштер
арыг болгаш ак болур. Арныңарны, мойнуңар-
ны саваңнап чунуңар. Гимнастика кылыры –
кижиниң кадык-шыырак болурунга ажыктыг.

Чүнүң дугайын чугаалап турарын сактып чугаа-
лаңар.

273. Чуруктарга хамаарыштыр төрөл сөстөрдөн тывыңар.

274. Номчуңар.

ОГОРОД

Арыг кыдыының бажыңнары шупту огородтуг. Аңаа картофель, тарымал тоорук, согуна, капуста, огурец, помидор, редиска, морковь дээш чүнү-даа тарып турар.

Мээң авам огородунга ногааны база тарып алыр кижиге. Ол бүгүнү тарып олуртурун аңаа орус кожолары айтып берген. Ногааны чайын ажаарыңга уруглары, бистер, шыдаарла шаавыс-биле ававыска дузалажыр бис.

Огород дүжүдү чаагай боорга, бичии уруглар дыка амыраар.

Э. Кечил-оол

Огородтуг деп сөстүң шын бижилгезин сактып алыңар. Чүнүң дугайын чугаалап турарын сактып чугаалаңар.

275. Аянның номчуңар.

КОЙГУНАК

Ачам-биле агаарлаар дээш,
алаактыва базыптивыс.

Койгунак бо мурнувустан
кожаңгырлап ыңай болду.

Хоюп дескен койгунакче
холум чайып кыйгырдым.
Амдыы койгун тоовады-даа,
аргазынче шимеш диди.

Кортук чүве койгунчугаш
хоруй берген олур боор.
Азыралга өөрөтсимзе,
адырылбас апаар боор.

Е. Танова

Төрөл сөстөрни ушта бижээш, ниити кезээн шыйы-
ңар. Койгунну чүге ынчаар адааныл, тайылбырлаңар.
Ол дириг амытанның оон өске аттарын адаңар.

276. Сөзүглелди домактарга чарып бижичер.

ПӨШ

Пөш – ине бүрүлүг ыяш чаагай пөштер Си-
бирьде болгаш Тывада үнүп турар пөштүң тоо-
руу хоолулуг чемниг ооң тооруунда чигир бол-
гаш үс хөй. Пөштү камгалаар.

Пөш кандыг ажыктыг ыяжыл?

§ 25. -ла, -ле, -на, -не деп сөстөрнi шын бижиири

277. Номчуңар.

Сугда балыктар чемнеп-ле тур. Сыырткыы-жымны октадым-на. Шелеш дээрге шелдим-не. Улуг-ла кадыргы ушта шелип алдым.

-ла, -ле, -на, -не деп сөстөрнi хамаарышкан сөстөринге канчаар бижээн-дир?

Долу уткалыг сөстөргө азы домактарга хамааржып, оларга немелде утка киирер дузалал сөстөрнi *артынчылар* дээр.

-ла, -ле, -на, -не деп артынчы сөстөрнi мурнунда турар сөстөринге дефистеп (-) бижиир. Чижээ: *кижи-ле, мал-ла, барган-на, кидин-не*.

278. Номчуңар. Карартыр парлаан сөстөргө -ла, -ле деп сөстөрнi киирип тургаш, номчуңар. Ол сөстөрнi ушта бижииңер.

КАДЫ ОЙНААЛ

Ойнаар дигеш, үнүп кээр мен,
ол-... дораан бажыңыңче,
диистен корткан күскежик-...,
дидиредип ыңай боор сен.
Менден деспем, чаа кожам,
мени бүдүү бакылавам.
Үнүп кел, оол, таныжып аал,
үргүлчү-... кады ойнаал.

Э. Кечил-оол

Чаа кожазының дугайында чүнү чугаалап турарыл?

279. Дүжүрүп бжиңер. Хөй сек орнунга *-на, -не, -ла, -ле* деп сөстөрни немеп бжиңер.

Кыштың соогу эрте-... бээр,
кылын хары эрий-... бээр.
Алдын хүнүм хүннезин-... ,
ажы-төлдер хөглезин-... .

280. Адаанда сөстөргө *-ла, -ле, -на, -не* деп сөстөрни аяннаштыр киирип бжиңер.

Хая-... , ном- ... , аң- ... , үе- ... , дыт-... ,
хем-... , өрге- ... , чаан- ... , дош- ... , пөш-
Соокта шил - ... , чылыгда хөл- (*Кыла-
ма дош.*)

281. *-ла, -ле, -на, -не* деп сөстөрни хөй сек орнунга киирип тургаш, номчуңар.

Кадарчывыс өөндөн үнгөш,
кажаа аксын ажытты-... .
Хамык хою ховужукче
калбаа-биле шуужуп-... үндү.

Кадарчызы хойнуң соондан хайгаарап каап,
чортуп-... чор.

Малчын болуру хүндүлүг-... ат. Ыды соон-
дан-... халыды.

-ла, -ле, -на, -не деп сөстүг сөстөрни ушта бжиңер.

282. Адаанда сөстөрни киирип тургаш, домактар-
дан чогаадып бжиңер.

Хевис-ле, алган-на, көргөн-не, дөрт-ле, чораа-ла, шаңнаткан-на, шын-на.

283. Хөй сек орнунга *-ла, -ле, -на, -не* деп сөстөрни кирип тургаш, номчуңар.

Бистиң аалдың оолдары хүрежип ойнаарына аажок-... ынак улус. Чес-Булун кыдыында шыкчыгашка бо-... хүрежип, кым күштүгүл, кым кошкагыл джип, маргыжып-... турар. Мен база акымдан чыда калбас, оларның аразында барган турар мен. Оолдарның эң-... улуу болгаш шыыраа Буга акым турган. Оолдар биле шоолуг хүрешпес кижиге, дөмей-... октап алыр. Ол харын оолдарга хүрежир аргазын айттып берип, «Бутта! Дегээле!» деп алгыргылай каап турар.

Е. Танова

284. Хөй сек орнунга *-ла, -ле, -на, -не* деп сөстөрниң тааржырын кирип тургаш, дүжүрүп бижигер.

1. Авам биске дыка-... солун тоол тоолдап берген. 2. Мен эртенниң-... зарядка кылып турар мен. 3. Күштүг-... машина-дыр. 4. Далайда эң улуг амытан кит-... болгай.

285. Хөй сек орнунга тааржыр сөстөрни кирип тургаш, дүжүрүп бижигер.

1. Садыгда янзы-бүрү ... хөй. 2. Кадыргы.. бүрүзүнде бар. 3. Частың хүнү ... 4. Чагган хар... эгелээн.

Хереглээр сөстери: *эрип-ле, бараан-на, келди-ле, хем-не.*

§ 26. -даа деп сөстү шын бижири

286. Дүжүрүп бижиңер. *-даа* деп сөстү мурнунда сөзү-биле кады адаан шыйыңар. Ол сөстү мурнунда сөстөринге канчаар бижээн-дир, көрүңер.

1. Кыш-даа эртти, час-даа дүштү, кылын хар-даа эрий берди. 2. Медээ эдипти, кичээл-даа эгеледи. 3. Өөреникчи кижичи каяа-даа чурумнуг болур. 4. Чечекмаа – мээң эжим. 5. Школаже чоруурда-даа, школадан кээрде-даа үргүлчү кады чоруур бис.

-даа деп сөстү мурнунда турар сөзүңге де-фистеп бижиир. Чижээ: *кижи-даа, агт-даа, хову-даа, ак-даа.*

287. Номчуңар.

Эрткен дыштаныр хүнде эжим-биле эки-ле дыштандывыс. Суурнуң улуг-биче кижилери хаактап-даа, бичии уруглар шанак-биле чуңгулап-даа турган. Арыг агаарга дыштанырга, кадыкшылга дыка-ла ажыктыг.

Силер дыштаныр хүннү канчаар эртирип турарыңарны чугаалаңар. *-даа, -ла, -ле, -на, -не* деп сөстөрни канчаар бижирил?

288. Хөй сек орнунга *-даа, -ла, -ле, -на, -не* деп сөстөрни тааржыр черлеринге кирип номчуңар.

1. Өөреникчи школага номчуур-... , бижиир-... , харыылаар-... , ойнаар-... . 2. Ажыл-

га ажыы улуг аът малым эки-... ийин. 3. Аңчы хенертен-... чаа иске таваржы берген. 4. Исти ызырты-... истээш, чорупкан.

Ол сөстөрни кирип тургаш, дүжүрүп бжиңер.

289. Хөй сек орнунга херек сөстөрни кирип тургаш, домактарны бжиңип алыңар.

1. Бистиң Тывавыста ... хемнер бар. 2. Хоойлу ёзугаар кижилер ... эргелиг. 3. Көдээде чон ... тарып турар. 4. Чайын ... хүннер тургулаар.

Хереглээр сөстери: *ажылдаар-даа, өөренир-даа, дыштаныр-даа; улуг-даа, бичии-даа; аяс-даа, бүргег-даа; ногааны-даа, тарааны-даа.*

Кандыг? деп айтырыгга харыылаттынар сөстөрни чугаалаңар.

290. Хөй сек орнунга *-даа, -ле* деп сөстөрниң каяа кирерин тывыңар. Дүжүрүп бжиңер.

ОЙНААР-КЫЗЫМ

Ораап-шарып, кавайлап-...
ойнаар ойнум — ойнаар-кызым.
Эргеледип, өпейлеп-...
эрикпес-.. ойнаар-кызым.

Ашкарып-..., чемгерип-...,
адактап-..., хепкерип-...,
кавайлаар-..., өпейлээр-...
кайгамчыктыг ойнаар-кызым.

Ч. Кара-Күске

291. Хөй сек орнунга *-ла, -не, -даа* деп сөстөрни немеп тургаш, дүжүрүп бжиңер.

1. Талыйты-... чатты берген тараа шөлү бо-... болгай. 2. Тараа, ногаа эң-... чаагай үнер чер боор. 3. Комбайн тарааны кестирер-... , ба-стырар-... , арыглаар-... .

292. Карартыр парлаан сөстөрни ушта бижип алыңар, шын бижилгезин сактып алыңар.

Аныяандан кижиге күш-ажыл кылып өзүп-мандыыр-даа, мага-боду-даа быжыгып сайзыраар, угаан-сегээн-даа улажыр деп үлегер чугаа бар болгай.

Ажылдап эгелээрге, кижиниң сагыш-сеткили сергеп, эр шинчи кирип, кашпагайы кайгамчык апаар чүве чораан, ынчангаш кижиниң доора будулар үези чок апаар.

С. Танов

293. Номчуңар. *-ла, -даа* деп сөстөрни хөй сек орнунга кирип бжиңер.

ХОЛЧУГАШТАР

Тутпас, кылбас ажылы чок
дузааргак -... холчугаштар.
Хүнзедир -... ажылдап кээр
хүндүткелдиг холчугаштар.

Солагай -..., оң -... холдар
солуттунмас, октаттынмас.

Ажыы улуг холчугаштар
арыг-силиг, камныг чорзун!

Ч. Кара-Күске

Кандыг кижини *алдын холдуг* дээрил, чугаалаңар.
Чүгө алдынга дөмейлеп турарыл?

ДОМАК БОЛГАШ ХАРЫЛЗААЛЫГ ЧУГАА

§ 27. Домак

294. Номчуңар.

ОЛЯНЫҢ НОМНАРЫ

Оля биле Кара-кыс үшкү класстың өөреникчилери. Олар кайгамчык найыралдыглар. Бажыңга алган онаалгаларын үргүлчү кады күүседирлер.

Бир-ле хүн Кара-кыс эжи-биле кичээлдеп оргаш, айтырган:

– Сээң номнарыңны кажан сатканыл, Оля?

Оля харыылаан:

– Эрткен күзүн. Мээң акым Өнер-оолдуң дөрткү классче шилчээш, меңээ берген номнары ышкажыл.

– Дыка-ла камныг эдилээн-дир аа! Чаңгыс-даа шыйып, шокарлаваан.

Х. Ойдан-оол

Оляның акызы номнарын канчаар эдилээн-дир?

Силер номнарыңар канчаар эдилеп турар силер?

«Эртем чокта эртен база дүн» деп үлегер домактың утказын чугаалап көрүңерем.

Тоожуушкун дээрге көргөн, дыңнаан, киришкен болуушкуннуң дугайында дес-дараалашкак кылдыр дамчыдары болур. Тоожуушкун дараазында кезектерден тургустунар: 1) эгези; 2) ортузу; 3) төнчүзү.

Болуушкунга чугула чүүл: кылдыныгны кым азы чүү күүседип турары болгаш ооң күүсеттинип турар үези болур.

295. Чурукка хамаарышкан айтырыгларны аас-биле харыылаңар.

- Чылдың кайы үезил?
- Чурукта уруглар чүнү кылып турар-дыр?
- Хүн кандыг турганыл?
- Арыг ишти, оът-сиген кандыг-дыр?

Уругларга аттан бергеш, харылзаалыг чугаадан тургузуңар. Сөзүглелиңерни чүге тоожуушкун деп бо-дап тур силер, тайылбырлаңар.

296. Хөй сек орнунга тааржыр сөстөрни кирип бижир.

Кыжын чараа-чечен бөлүк шагбан адаанга
... . Чылыг час Оът-сиген Чараа-чечен
шагбан аразындан Чараа-чечен димзенип
... .

Хереглээр сөстери: *цнцп келген, кыш-
таар, дцшкен, туруп келген, чорупкан.*

297. Шүлүктү номчуңар.

Школавыс баарында
чараш, ногаан сесерлик бар.
Янзы-бүрү чечектерни
чазын аңаа тарып каар бис.

Мында каш домак бар-дыр?

Карартыр парлаан сөстөргө айтырыглардан са-
лыңар.

298. Номчуңар.

Үндүрүп келген, механизаторлар, шөлче,
тракторларын.

Чоруп тур, тарылга, часкы.

Чаштырып тур, үрезинни, шилип алган.

Бо сөстөр чүгө домактар болбазыл? Сөстөрдөн до-
мактар болу бээр кылдыр тургускаш, бижир.

Домакта сөстөр утка талазы-биле
харылзаалыг болур.

299. Номчуңар.

Кээрген — «агроном» эртемниг, пөш өстүрериниң мастери куш. Ол үүжеге хөмгөн сан-түң чок кончуг хөй тооруунуң чүгле эвээш хуузун уштуп чиир. Ооң черде чыдып калган хөй нуруузу бичии пөш шетчигештери болуп үнгүлөп кээрлер. Ынчангаш кээрген арганың пөш тарыкчызы деп чаагай атты эдилээр ужурлуг.

М. Эрген

Кээргенни чүге «агроном» куш деп турарыл?
Бичии пөшчүгештер канчаар үнүп кээр-дир?
Арга-арыгны чүге камгалаар ужурлуг бис?

300. Номчуңар. Домактың төнчүзүн үн доктаашкыны-биле тывыңар. Дүжүрүп бижигер. Домактың сөөлүңге улуг сек салыңар. Эгезин улуг үжүк-биле бижигер.

Час дүшкөн хамык куштар чедип келген аңараатан ижээнинден үнгөн сайлыктар сайда олурганнар чазын магалыг-ла.

301. Домактарны номчуңар.

1. Авам базып тур.
2. Авам хеп базып тур.
3. Авам хепти илиир-биле базып тур.
4. Кара-кыс чуруп олур.
5. Кара-кыс машина чуруп олур.
6. Кара-кыс машинаны будук-биле чуруп олур.

Домак бүрүзүндө кымның дугайын чугаалап турар-дыр, ол сөс кандыг айтырыгга харыылаттынар-дыр, чугаалаңар. Домак бүрүзүндө авазының болгаш Кара-кыстың дугайында чүнү чугаалап турарыл, ол сөс кандыг айтырыгга харыылаттынарыл, чугаалаңар.

302. Номчуңар.

ҮРЕЗИНЧИГЕШ

Орай күс турган чүве-дир. Аңгыс черге чаңгыс борбак Кызыл-тас үрезини чыдып калган. Кара-дондук дүжүп, соогу дендеп бар чыткан. Үрезинчигешти Хөрзүн кээргээш, ону бодунуң чылыы-биле чылыдып, шуглап алган. Шаңтуманныг кыштың соогунга доңмазын дээш, Хар Кызыл-тас биле Хөрзүннү шуглааш чыдыпкан. Кыш шак ынчаар-ла шаңтуманны тынып, хат шуурганны бүлгүрүп, ажыңнадыр сооп эрте берген.

Чылыг үе кээрге, Кызыл-тас үрезинчигежи омак-сергек болуп, баштай кулакталып, оон чоорту узап эгелээн. Кызыл-тас кайгамчык-ла чаагай болган.

Х. Ойдан-оол

Хар, Кызыл-тас, Хөрзүн деп сөстөрни чүге улуг үжүк-биле парлааныл?

Оларны кымга дөмейлеп каан-дыр? Кандыг сөстөрниң дузазы-биле дөмейлеп каан-дыр? Ол сөстөрни тывыңар.

Кандыг-бир чүвени, болуушкунну, ажыл-чорудулганы сөс-биле чуруп көргүзерин *чурумал* дээр. Кандыг-бир чүвени чуруп көргүзерде, ооң шупту демдектерин эвес, а ону өске чүвелерден ылгап турар шак ындыг онзагай демдектерин айтыр.

Чурумалда сюжет-даа, киржикчилер-даа чок. Чурумалга чүгле чүвелерни, болуушкуннарны, бойдушту чуруп көргүзер. Ынчангаш чурумалда, тоожуушкунга бодаарга, демдек аттары хөй.

303. Номчуңар.

ТОРГА

Бир теректе торга олур. Торганың чараш деп чүвезин! Бажы, ооргазы кара. Быгыннарында чидиг кызыл сорулуг. Кара чалгыннарында ак сорулар болгаш дилиндектер бар. Бүгү боду шокар, ынчангаш ону шокар торга деп адап каан.

Сөзүглелде чүнү чуруп көргүскенил?

Кандыг хевирниң чугаазынга хамааржыр сөзүглел-дир?

Сөзүглелди чүге чурумалга хамааржыр деп бодаар силер?

Кандыг торга деп чүвени ооң чурумалындан билип ап болур-дур бис бе?

304. Номчуңар. Даяныр схеманы барымдаалап, «Чүрекпен» деп ыт дугайында чугаадан тургузуңар.

Хевир-дүрзүзү:

хөрээ: чүрек ышкаш ак чер бар;

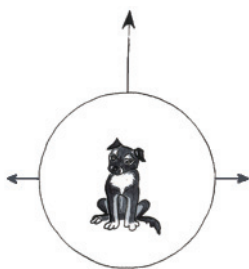
карактары: чодураа ышкаш хоюг кара;

дүгү: хөө дег кара, хөвең дег хоюг;

мага-боду: адыг оглу дег бичии кара.

Аажы-чаңы:

кашпагай,
шыдамык,
ээзин кагбас,
дидим,
каржы эвес.

*Ыттарның уксаа
аайы-биле аттары:*

кадарчы ыт,
аңчы ыт,
коданчы ыт,
хава ыт.

305. Номчуңар.

Бичии дээн ужур чок улуг өгге солун чугаа эгелээн. Дөр бажында бүлгээр биле чылапчаны боралдыр өңнүг пөс-биле шып каан. Өнер-маа угбайның демир-орнун өңгүр удазыннар-биле хээлеп, салбактаан шывыг каастаан. Ооң кырында ак кидистен даараан сыртык чыдыр. Ооң арнын угулзалап чуруп, сырып каан. Орун адаанда аяк-сава үлгүүргези, ооң чаактарын кызыл-сарыг дозу-биле будуп каан. Дөрнү долгандыр шокар аптаралар хүрээлээн. Ооң кырында чээрен дүрзүзүн бора чүзүннүг анай кежи-биле даарааш, делгеп каан. Кожазында

төгерик шак шыккылады дагжап тур. Ооң чанында бичежек көрүнчүк биле радиоприёмник баскыыштары кылаңнашты.

М.Тирчин

Өгнүң иштинде чүлөр бар-дыр?
Өг иштинде эдилелдер кайда турар-дыр?
Кандыг эдилелдер бар-дыр?
Өг иштиниң чурумалын чугаалаңар.

Угаан-боданыышкын дээрге кандыг-бир бадыткаан чүүлдүң хөгжүлдези болур. Ол дараазында чурум ёзугаар тургустунар: 1. Бадыткап шынзыдар ужурлуг кол бодал. 2. Кол бодалды бадыткап шынзыдар барымдаалар. 3. Түңнел.

306. Номчуңар.

Дилгижекте кажар дээр, чүге дизе кажары халаптыг, чашпаазы чарлыг амытан кырган-авазының, кырган-ачазының борбак далганын чипкен.

Дилгижек алды аргалыг, беш мегелиг амытан. Ынчангаш, кажар дилгижек шола атты алган.

Кандыг хевирниң чугаазынга хамааржыр сөзүглел-дир?

Кол бодал биле бадыткалды харылзаштырып турар сөстөрни айтыңар.

ШЫНЧЫ ЭРЕС

Бир-ле катап Эрес аяктар чуп тургаш, бир сарыг-шокар шаажаңны ышкынып бадырган. Шаажаң черге эп безин чокка чуурулдур дүшкен. Эрес бажың иштин эргилдир ыңай-бээр көөрге, кижичок болган, дүрген-не шаажаңның бузундузун чыггаш, оларны чажыра каапкан. Ону кым-даа билбес деп бодаан.

Кырган-авазы даштыгаа тургаш, Эрестин аяк бусканының даажын дыңнаан чүве-дир.

Эрес чүнү-даа ыыттаваан. Ооң соонда боданып олургаш, чугаалаан:

– Мени аттынар сен бе, кырган-авай?

– Кежээ оглун кижичок аттынар боор бе.

– Шынап бе?

– Шынап, оглум. Эрес дээрге чүве мегелевес кижичок болгай.

– Мен аяк бузуп кагдым ышкажыл, кырган-авай.

– Бурууң билингениң кончуг эки-дир. Мегечи кижичок багай чоор, оглум.

Х.Ойдан-оол

Сөзүглелдин кол бодалын болгаш барымдаазын то-дарадыңар.

Сөзүглелдин түңнелин үндүрүңер.

Кандыг чорукту эки дээр, кандыг чорукту багай дээрил, чугаалаңар.

§ 28. Кол сөс биле сөглекчи дугайында бөдүүн билиг

Баштай домакта кымның азы чүнүң дугайында чугаалап турар сөстү тып алыр бис. Ол *кол сөс* болур. Ооң соонда кол сөс дугайында чүнү чугаалап турар сөстү тып алыр бис. Ол *сөглекчи* болур.

Кол сөс биле сөглекчини *домактың чугула кежигүннери* дээр.

Кол сөс домакта кымның азы чүнүң дугайын чугаалап турарын көргүзөр. Кол сөс *кым? чүү? кымнар? чүлөр?* деп айтырыгларга харыылаттынар.

Сөглекчи кол сөстүң дугайында чүнү чугаалап турарын көргүзөр. Сөглекчи *канчап тур? канчанган? канчаар? чүнү кылып тур?* деп айтырыгларга харыылаттынар.

Чижээ: (Кымнар?) *Уруглар* (канчаар?) *ойнаар*.

Домактың чугула кежигүннери	
Кол сөс	Сөглекчи
Кым? Чүү? Кымнар? Чүлөр?	Канчап тур? Канчанган? Канчаар? Чүнү кылып тур?
Чаңгыс шыйыг-биле шыяр	Ийи шыйыг-биле шыяр
<u>Уруглар өөрөнгөн.</u>	

308. Домактарны номчуңар. Кым? чүү? кымнар?
чүлөр? деп айтырыгларга харыылаттынар сөстөрни
тывыңар.

Час дүшкен. Часкы хүн чылыды хүннеп
турар. Баштайгы чечектер-даа үнүп келген.
Куштар чанып кээп-ле турар. Тракторлар-даа
ховуже үнүпкен. Тараажылар-даа тарылгаже
кирипкен. Школа чанынга чечек тарыыр. Бис-
тиң класстың уруглары ийи бөлүк кылдыр
үстүп алган. Оолдар ыяштарның бажын дески-
лээн. Уруглар унун чугайлаан. Часкы ажыл
кайда-даа чоруп турар.

309. Домактарны дүжүрүп бижинер. Кым? чүү?
кымнар? чүлөр? деп айтырыгларга харыылаттынар
сөстөрни чаңгыс шыйыг-биле, канчаар? канчан-
ган? канчап тур? деп айтырыгларга харыылатты-
нар сөстөрни ийи шыйыг-биле шыйыңар.

Шеттер, дыттар ногаарарган. Черниң кырын
чечек каастаан.

Башкы өөреникчилерни чыскаапкан. Өөре-
никчилер гимнастика кылып турлар. Уруглар
хол бөмбүү-биле ойнап турганнар. Оолдар ийи
командага үстүп алган. Бут бөмбүүнге маргыл-
даа эгелээн. Маргылдаа дең санныг доозулган.

310. Номчуңар. Кол сөс биле сөглөкчиге айтырыг-
ларны аас-биле салыңар.

Хоор аъттыг бистиң аңчы
коккааракты боолап алган.
Хоруп чыткан койгунчугаш
кокпазынче ыңай болган.

311. Домактарны номчуңар. Кол сөс биле сөглөкчини тывыңар. Айтырыгларын аас-биле салыңар.

1. Авазы уруунга платье даарап берген. 2. Кара-оол онаалгаларын кылып олур. 3. Удавас часкы тарылга эгелээр. 4. Турлагзынган чуртун сактып, дуруяалар чанып келген.

312. Хөй сек орнунга кол сөстөрни болгаш сөглөкчилерни тааржыр аайы-биле киирип бижир.

1. ... акымны шеригже 2. ... кинону сонуургап.... 3. ... Чечекти самбыраже 4. Кызыл биле Москва аразынга..... 5. Каа-Хем биле Бии-Хемниң белдиринде чараш.....6. Чайын Тоора-Хемче.....

Хереглээр сөстери: *үдээн, авам, көргөннер, өөреникчилер, келдирген, башкы, ужуп турар, самолёт, чоруп турар, теплоход, өзүп турар, хоорай.*

313. Домактарга утка талазы-биле тааржыр кым? чүү? деп айтырыгларга харыылаттынар сөстөрдөн немеңер.

К ы м?

... өөренип олур.
... ырлап тур.
... номчуттунуп олур.
... кадарып чор.
... ажылдап тур.

Ч ү ү?

... ээрип тур.
... эдип олур.
... ужуп чор.
... эштип чор.
... чырып тур.

314. Айтырыгларга харыылап тургаш, домактардан чогаадыңар.

Чижээ: (Кымнар?) *Уруглар* (канчаар?) *ойнаар*.

(Кым?) (чүнү кылып тур?)

(Кымнар?) (канчаар?)

(Чүү?) (канчап тур?)

(Чүлөр?) (канчап турлар?)

Кол сөстү чаңгыс, сөглөкчини ийи шыйыг-биле шыйыңар.

315. Номчуңар.

Эрес-оол кырган-ачазы-биле арга кезииринге дыка-ла ынак. Олар каттап, тооруктап, азы анаа-ла селгүүстөп чоруп каарлар. Чылдың кайы-даа үезинде аргага чоруурга магалыг-ла.

Арга куштарының үнү шуут-ла кайгамчык. Кандыг үннү ында чок дээр: эң чиңге сыйылаажындан эгелээш, чоон, дыңзыг үнге чедир. Бир-ле бүдүн хөгжүм херекселинге күүсеткен концертти оон дыңнап болур.

Е. Танова

Кырган адашкылар чүнү канчаарынга ынак-тыр?

Кандыг куштарның үнүн таныыр силер?

Сөзүглелдин утказын чугаалап өөрениңер.

Бойдустуң кижиге ажыы кандыгыл?

Долгандыр турар бойдусту канчаар камгалап турар силер?

316. Номчуңар.

ЧАС

Частың хүнү чырып келди.
Чараш куштар ырлай берди.
Чаагай шынаа ногаарарды.
Шапкын хемнер хайымналды.

Л. Чадамба

Карартыр парлаан сөстөргө айтырыглардан салыңар. Кол сөстү чаңгыс, сөглөкчини ийи шыйыг-биле айтыңар.

317. Номчуңар. Карартыр парлаан сөстөргө аас-биле айтырыглардан салыңар.

Өөреникчилер мурнакчы малчын-биле **ужу-рашкан**. **Малчын** бодунуң ажылын өөреникчилерге **чугаалап берген**. **Уруглар айтырыглар салган**. Малчын харыылап берген. Ажылынга чедишкинни **өөреникчилер күзээн**. **Кончуг эки өөренирин уругларга чагып турган**.

318. Дүжүрүп бжиңер. Айтырыглар орнунга утказының талазы-биле тааржыр сөстөрни кириңер.

1. Чылыг (*кандыг?*) ... хүн турган. 2. Хенертен (*кандыг?*) ... булуттар хүннү дуглай берген. 3. Долгандыр бүгү чүве (*кандыг?*) ... шырай кире берген. 4. Бүрүлөр (*кандыг?*) ... хаттан сылдырткайнып эгелээн. 5. Удаваанда (*кандыг?*) ... чаъс чаай берген.

Хереглээр сөстөри: *кааң, суггур, шириин, дыңзыг, кара*.

319. Номчуңар. Авашкыларның агаарлап чораанының дугайын чугаалаңар.

Улуг-хүнде авам-биле арыгже агаарлап чордум. Арыгда куштарның эдерин чарашсынып, дыңнап чор бис. Хадыңнар, теректер, чодураалар, талдар ногаан бүрүлөр-биле каастаныпкан. Шыкта янзы-бүрү чечектер үнүп келген.

320. Хөй сек орнунга тааржыр сөстөрни чедир бижиңер. Бижип алган домактарыңарны номчуңар.

Дээр Диңмирээшкин Ойнап турган ... бажыңарынче Одардан ... кирип келген. Угбам инектерин

Хереглээр сөстери: *инектер, бүргөп келген, кажаалап каан, уруглар, чыжырт дээн, чана маңнажыпканнар.*

321. Номчуңар.

Чайын көдээ суурга магалыг-ла. Долгандыр чечек-сиген хөлбеңнээн. Агаарның арыг деп чүвези кижиге тынып-ла мага ханмас. Суур чанында аргада куштар янзы-бүрү үннери-биле мыжырткайнып-ла турарлар. Дыттар доорзунда тодуг инектер кезек-кезек улгаттыр тынгылап каап, шөлээн кегженип чыткылаар. Мындыг черге дыштанырга шынап-ла магалыг.

Е. Танова

Силер чайын каяа дыштанып турар силер, чугаалаңар.

322. Одуруг бүрүзүндө сөстөрүни домактар болу бээр кылдыр бжиңер.

1. Ногаан, бызаалар оъттап чорааннар, шыкта.
2. Сүре берген, Андрей, бызааларны, шывык туткаш.
3. Мөөрепкеш, шокар, Андрейже, дап берген, бызаа.
4. Корткаш, дезе берген, Андрей.

323. Номчуңар. Кол сөс болгаш сөглөкчини ушта бжиңер.

Алдын күс-даа дүшкен. Черниң кырын дүнениң-не шаң-хыраа шыптар апарган. Куштар изиг чурттарже чоруптарынга белеткени берген. Арга-эзимге аян тудуп ырлажып турар куштарның чоорту-ла чидип турары илдең апарган. Эзимге чүгле кээргеннер, торгалар, дүлей-көктер көскүлеңнээр.

Х. Ойдан-оол

Күстүң демдектерин чугаалаңар.

Күзүн ужуп чоруй баар куштарны сактып чугаалаңар.

§ 29. Улуг сек, айтырыг болгаш кыйгырыг демдектери

324. Домак бүрүзүн аянынг кылдыр номчуңар. Домактарның сөөлүндө кандыг демдек турар-дыр?

Тараа ажаалдазы шагда-ла доозулган. Иштики хемнер уннарарында бүрүлүг ыяштар шаарарган. А кедээр тайгалар дээрге мынчан

тергийн чараш апаар. Ол эзим ам аңчыларны дөстүндүрбейн кыйгырып чыдар! Кидин-не сыын үнү. Диң агарган. А койгун? Артында-ла, карактары улгады берген. А күшкүл? Кымны эдискилеп олургулаарлары ол? Мынчан ол эзимнерге кылаштап чоруурга, арыг, чылыг — тааланчыын чүге деңнээр ону!

С. Сарыг-оол

325. Номчуңар.

ЧЫЖЫРГАНА

Бистер чадаң үнүш чанынга чедип келдивис. Магадап көрүп тур бис. Кызыл-сарыг каттар бүгү будуктарда бот-боттарынга чыпшыр салбакталы берген тур. Чаңгыс борбак кызыл-сарыг катты өскезинге дегбейн ап чири берге.

Чыжырганадан чаагай амданныг варенье хайындырып алыр. Чыжырганадан чыжыргана үзү деп адаар үнелиг эмни ап турар. Чыжыргана кончуг ажыктыг эм үнүш.

Чыжыргана дугайында чүнү билип алдыңар?

Сөзүглелдиң утказын аас-биле дамчыдарынга белткенип алгаш, чугаалаңар.

Домактар медээлээр, айтырар, кыйгырар уткаларлыг болур.

Бир эвес домакта кандыг-бир чүве дугайын анаа-ла медээлеп турар болза, ооң сөөлүңге улуг сек салыр. Бир эвес домак

айтырыг уткалыг болза, ынчан айтырыг демдээ салыр. Бир эвес домак өөрээн, магадаан бодалды илередир болза, ынчан кыйгырыг демдээ салыр.

326. Солагай болгаш оң талада сөстөрни номчуңар.

Школачылар,
ынак,
боттарының,
школазынга

Школачылар
боттарының
школазынга
ынак.

Кайы талазында сөстөр домак болу бергенил? Чүгө?

327. Айтырыгларны номчуңар. Оларны баштай аас-биле ооң соонда бижимел-биле харыылаңар.

1. Школага чүнү өөренип турар силер?
2. Кандыг кичээлдерге ынак силер?

Харызын мындыг сөстөр-биле эгелеңер:

«Бис школага ..., ..., ... өөренип турар бис. Мен ... кичээлдеринге ынак мен».

Домактарның сөөлүңге кандыг демдектер салдыңар. Чүгө?

328. Айтырыг болгаш харыы домактарын эжеш аайы-биле номчуңар.

Сен кайнаар баар сен
Кым-биле баар сен
Кажан баар силер

Музей баар мен
Аяс-биле баар мен
Ийи шакта баар бис

Айтырыгларда болгаш харыыларда карартыр парлаан сөстөрни канчаар номчуурул? Бижик демдектерин салбышаан, дүжүрүп бижичер.

329. Номчуңар. Бир кижги айтырарга, шуптуңар ниитизи-биле харыылаңар.

– Кымнар кел чыдыр? (*Чаңгыс ын.*)

– Найыралдыг оолдар, бистер келдивис.
(*Ниитизи-биле.*)

– Кымнар ырлап чор? (*Чаңгыс ын.*)

– Бистер шко-ла-чы-лар ырлажып чор бис!
(*Ниитизи-биле.*)

330. Номчуңар. Кандыг домактар-дыр, чугаалаңар.

Чодураалар кажан чечектелирил ыяштарда ногаан бүрүлөр үнүп келген чылыг час дүшкен магалыын, өөрүшкүлүүн.

Дүжүрүп бижинер. Домактарның сөөлүнге херек бижик демдектерин салыңар.

331. Номчуңар.

ХАДЫЫР-САРЫГ

Ол үнүштү чүге хадыыр-сарыг деп адап кааныл? Хадыыр-сарыглар огородтарга, орук кыдыынга, ховуларга өзер. Олар баштай бичии алдын согунчугаштарлыг хүнчүгешке дөмей болур. Ооң үрезини дыка дүрген часты бергеш, бичии хоюг дүктүг дүргек болу бээр. Ону үрүп-терге, агаарже дыка хөй ыйбааңгы дүктер ужуп чоруй баар. Ынчангаш оларны хадыыр-сарыг деп адап кааны ол.

Бирги домактың сөөлүндө чүгө айтырыг демдээ салганыл? Ол үнүштү чүгө ынчаар адаан-дыр, сөзүг-лелден тывыңар. Хадыыр-сарыгларның ажыын билир силер бе, чугаалаңар.

332. Номчуңар.

Казанакта бора-тоолай,
кодан база бар дээр чүзүл
Халыыры-даа, дүрзүзү-даа
кончуг дөмей ылгашпас чоор.
Бора-тоолай кайызы чоор –
Боразы бе, каразы бе
Хокпаңнадыр шурагылаан
кодан ол бооп чадавас оң.

К. Ондар

Кодан биле бора-тоолайның дөмей болгаш ылгал-дыг чүвези чүл?

Айтырыг демдээ салыр одуругларны ушта би-жээш, демдээн салыңар.

333. Бир кижги айтырыг домактарын, бир кижги харыы домактарын номчуңар.

- Онаалгаң күүседип алдың бе?
- Ийе, күүседип алдым.
- Ам чүнү кылыр сен, эжим?
- Ам агаарлап ойнаар мен.
- Кады ойнаар бис бе?
- Кады ойнаалы харын.

334. Номчуңар.

оъттап чорааннар, дагда, хойлар

Оолак, кадарып чораан, хойларны
кирип келгеннер, хойлар, өдекте
Сөстөрни үш домак болу бээр кылдыр бижигер.

335. Номчуңар.

КЫМНАРЫЛ ОЛ?

Хамык оол, кыс дунмаларын
карактажыр кымнарыл ол?
Ажылга-даа, айбыга-даа
аажок кежээ кымнарыл ол?
Ада-ие ажы-төлү —
ам-даа бичии бистер-дир бис.

Аксы-сөзү, аажы-чаңы
аттыг чараш кымнарыл ол?
Арны-бажы, идик-хеви
арыг-силиг кымнарыл ол?
Ада-ие ажы-төлү —
ам-даа бичии бистер-дир бис.

Ч. Кара-Күске

Айтырыг уткалыг домактарның харызын шүлүктен тывыңар.

336. Бир кижиге айтырып турар, бир кижиге харыылап турар кылдыр номчуңар.

КОЙГУН

Койгун, койгун, каяа чордуң?
Кокпа оруум кырлап чордум.
Койгун, койгун, кайнаар баайн дээш?

Коңгулумче баарым ол-дур?
Коңгулуңда чүү барыл?
Койгунактар эмгежок-ла.
Коңгулуңну көрейн бе?
Хоржок-хоржок, койгунактар
корга бээрлер, соонда баар сен.

И. Иргит

Айтырыгларны аас-биле харыылаңар:

1. Койгун коңгулун чүге көргүспээнил?
2. Койгунну оон өскээр канчаар адаарыл?

337. Номчуңар. Кыйгырыг уткалыг домакты ушта бижип алыңар. Домактың сөөлүндө кыйгырыг дем-дээн чүге салганыл, тайылбырлаңар.

Айбылаарга, амыраар бис,
арта чаржып ыңай боор бис.
Кымны мурнай күүседир дээш,
кызып-кызып хөделир бис.
Айбылаарга, амыраар бис!

Айбы кылып өскен кижини
ажыл-ишке чаңчыгып каар:
алызындан дузааргак боор,
ажылзырак, кезжээ болур.
Айбылаарга, амыраар бис!

Ч. Кара-Күске

Айбылаар деп сөстүң утказын канчаар билип турар силер, тайылбырлаңар.

Амыраар деп сөске чоок уткалыг сөстен тывыңар.

338. Номчуңар.

Кичээл эгелей берген
Кичээл эгелей берген
Кичээл эгелей берген

Домактарны медээлээр, айтырар, кыйгырар аянын кылдыр номчуңар. Дүжүрүп бижээш, бижик демдектерин салыңар. Кол сөстү чаңгыс, сөглөкчини ийи шыйыг-биле шыйыңар.

339. Номчуңар.

Эргек сорар, думчук чушкуур –
эң-не багай чаңчылдар бо.
Ырактан-даа ону көөрү –
ыянчыг болгаш ческинчиг-дир:
багай чаңчыл
барзын, чорзун!
Эки чаңчыл
ээлзин, келзин!

Ч. Кара-Күске

Автор уругларны чүү чүвеже кыйгырып турар-дыр?
Чүнү багай дээрил, чүнү эки дээрил, чугаалаңар.

Чыл дургузунда өөрөнгенин катаптаары

340. Номчуңар.

Күчүлүг Улуг-Хемни кежилдир демир көвүрүгнү туткан. Ооң тудуунга хөй күш үндүргөн. Ол көвүрүглөп машиналар, чадаг кижилер ыңай-бээр шуужуп-ла турар.

Улуг-Хем деп сөстү чүгө улуг үжүктөр-биле бижирил? *Шуужун* деп сөстө каш үн, каш үжүк барыл?

341. *Кожалар* деп сөстө үннерни болгаш үжүктөрни адаңар.

Тыва дылда каш ажык үн, каш ажык үжүк барыл? Ажык үннерни адаңар. Ажык үжүктөрни бижиңер.

342. Номчуңар.

Мал, аът, хүн, чаъс, кат, хол, чүък, чүк.

Баштай үш үннүг болгаш үш үжүктүг сөстөрни, ооң соонда үжүү үнүнден хөй сөстөрни бижиңер.

343. Сөстө каш слог барын канчап билип алырыл? Чаңгыс слогтан тургустунган ийи сөстен, ийи слогтан тургустунган ийи сөстен, үш слогтан тургустунган ийи сөстен бижиңер. Ажык үжүктөрниң адаан шыйыңар.

344. Номчуңар.

Тоол, малчын, Юра, тоорук, ном, номчу, көөр, маңнаар, хем, тут, дүжүт.

Көжүртүнмес сөстөрни тывыңар. Өске сөстөрни көжүрер кылдыр дүжүрүп бижиңер. Сөстөрни көжүрериниң кандыг дүрүмүн билир силер?

345. Утказы тааржыр слогтарны чедир бижиңер.

-жу, -жы: тараа..., хой..., далай..., тудуг..., садыг...; -чын, -чин: ажыл..., чиргил..., дөрбел..., тараа... .

346. Сөстөрни слогтап номчуңар.

Чайырлыг, чайгы, чаашкынныг, тайбың, ёзу, байырлыг, карандаш, кыдырааш, хая, тоолчу.

347. Солагай талада кыска ажык үннүг сөстөргө узадыр адаттынар ажык үннүг сөстөрни, оң талада узадыр адаар ажык үннүг сөстөргө кыска ажык үннүг сөстөрдөн тып бижир.

эл – ...	кааң – ...
чук – ...	баалык – ...
чер – ...	балаар – ...
чаш – ...	доозар – ...
адар – ...	хаар – ...

348. Номчуңар. Айтырыг болгаш кыйгырыг демдектерин чүгө салганыл, тайылбырлаңар.

Сентябрь 1. Школаже чоруптарынга белеткенип алгаш, бичии Аянмаа кырган-авазынга халып чеде берген.

Кырган-ава уруун кайгамчык-ла чаптаан.

– Аян-маа, Аян-маа! – дээш, кырган-ава айтырган:

– Башкыңга белээң кайыл?

Аянмаа бодап кээрге, шынап-ла, куруг болган. Ооң арны муңгаргай хевирлиг апарган.

– По-ох! Күжүр уруумну – деп, кырган-ава чугаалаан.

– Чайны өттүр азырап өстүрген чечектериңни уттуптуң бе, Аян?

Бирги классчылар чыскаалыпкан. Бистин Аянмаавыс өөрүнүң аразында кызыл, хүрең, ак-көк – янзы-бүрү өңнүг чараш чечектерин туткан, хүлүмзүрүп турган.

Башкызының чугаазы төнерге, Аянмаа чараш өңнүг чечектерин башкызынга кымны-даа мурнай барып тудускан.

Х. Ойдан-оол

349. Номчуңар.

Чуга, чугаа, дага, дагаа, сын, сыын.

Сөс бүрүзүңге домактардан чогаадып бижичер.

350. Сөстөрни көжүрер кылдыр кезектерге слогтап адаңар.

Уялыг, огород, бажың, огурец, диинцнээр, уруглар, найырал, өөредилге, чурулга.

351. Хөй сек орнунга *m-d* деп үжүктөрни кирип тургаш, дүжүрүп бижичер.

Шаанда ээн чыткан ...азыр ховуларда ...араан ...араа ...алай ышкаш чалгып чыдар. ...аштар ...иинден шурап үнген ...амырак суг хайнып чыдар.

352. Сөс бүрүзүңге домактардан чогаадыңар.

Пар, балык, пага, байлак, пөш.

Чогааткан домактарыңарны бижичер.

353. Сөстөрни эжеш аайы-биле шын адап номчуңар.

Паш – бар, тон – доң, көр – хөл, пөш – бөрт, тал – дал.

Сөс эгезинде үннерниң адалгазын деңнеңер.

Хөл, тал деп сөстөр-биле домактардан чогаадыңар.

354. Номчуңар.

ЧЫЛДЫҢ ҮЕЛЕРИ

Катап келген хөглүг час
кандыг белээн биске бээрил?
Чаагай, чылыг, узун чай
чалбак чонга чүнү бээрил?
Соокту тынган дошкун кыш
чоорган кылдыр чүнү чадар?

Айтырыгларны аас-биле харыылаңар.

Харыыга хереглээр сөстөр: *кылын харын, чечектерни, кат-чимисти, тараа-быдааны.*

355. Хөй сек орнунга кирер ажык үжүктөрни кирип бжиңер. Домактарның сөөлүнге улуг секти салыңар. Домактарның эгезин улуг үжүк-биле бжиңер.

Черликпен – б...дик ч...гай ыт ооң үн...дыңзыг болгаш ч...н Черликпен от кыд...нга тав...р чыдып алган.

Чедир биживээн үжүктөрниң үннери канчаар адаттынарыл?

Черликпен деп сөстө ажык эвес үннерни адаңар.
Чоон, таваар, кыдыынга деп сөстөрдө *о, а, ы* деп
үжүктөр канчаар адаттынар-дыр?

356. Номчуңар.

Ажыл шупту хүндүткелдиг,
аар, чиик деп ылгалы чок.
Ажыдыышкын, тиилелгеже
алдын дүлгүүр – мергежил ол.

Шүшпең болгаш чалгаа болза,
чүү-даа ажыл дек бүтпес.
Чүрек-биле чүткүл турда,
шүүтсүнер чүве турбас.

Ю. Кюнзегеш

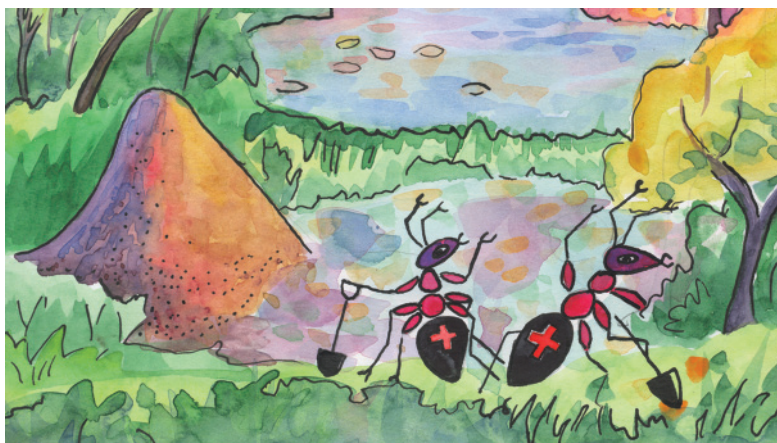
Өзүп келгеш, кандыг мергежилдиг болуксаар
силер?

Шилип алган мергежилиңер кандыг ажыктыгыл?

Чалгаа деп сөстө каш үн, каш үжүк барыл?

Шүттсүнер деп сөстү оон өске кандыг сөс-биле со-
луп болурул?

357. Чуруктарны топтап көрүңер.

Бойдушту чүге камгалаар ужурлуг бис?

Кижиден өске аргарыгны кандыг куштар, курт-кымыскактар камгалап турарыл?

Оларның ажыы кандыгыл?

Тывада кандыг ховар аң-мең, үнүштер барыл?

Оларны кайда бижээнил?

Оларны канчаар ужурлуг бис?

Чуруктарга аттан бергеш, чугаадан тургузуңар.

358. Номчуңар.

Дээрде кара булут...ар диргелип турган. Ыракта ...иңмирээшкин дыңналган. Арга шимээргей берген. Чоорту хат күштелип эгелээн. Кургаг теректерниң бу...уктары күштүү-биле чайганы берген.

Ча...с чаап эгелээн. Ол чер кырын чуй шаапкан. Баштайгы чаъска улус ...рүп турган.

Каапкан үжүктөрни кирип бижирер.

359. Сөстөрни үш бөлүккө чарып бижирер.

Чурт, бижик, сан, коньки, суг, аң.

1. Чүвелерни көргүзүп турар сөстөр: *суг*, ...,
2. Чүвелерниң демдээн көргүзүп турар сөстөр: *суглуг*, ...,

3. Чүвелерниң кылдыныын көргүзүп турар сөстөр: *суглаар, ...*,

Бөлүк бүрүзүндө сөстөр кандыг айтырыгларга харыылаттынар-дыр?

360. Бижиңер. Кол сөстү чаңгыс, сөглекчини ийи, кандыг? деп айтырыгга харыылаттынар сөстү дыйлагар шыйыг-биле шыйыңар.

ПАРКТА

Хоорайның улуг парыгы бар. Паркта узун теректер, селбегер хадыңнар, кара-хүрең чодураалар өзүп турар. Ол парк чайын,чазын онза чараш. Парктың ыяштары ногаан тоннарын кедиптер. Күзүн ол парк алдын-сарала апаар.

361. Кол сөстү чаңгыс, сөглекчини ийи шыйыг-биле шыйыңар.

Уруглар чайын лагерьге дыштаныр. Аңаа ойнаар, эштир, балыктаар. Лагерь сериин арыг иштинде турар. Лагерьге спорттуң янзы-бүрү хевирлеринге маргылдаалар болур. Күш-культурага ынакшыңар. Төрээн чуртуңарның бойдузу-биле таныжыңар.

362. Номчуңар.

Эң бичии кушкаш – колибри. Ооң хемчээли ховаган хире.

Черде эң улуг амытан – чаан. Ооң бедии үш метр чеде бээр.

Хензиг кушкаш биле чаан **ЧЫЛЫГ** чурттарда чурттап турар.

Карартыр парлаан сөстөр кандыг айтырыгларга харыылаттынарыл?

363. Номчуңар.

БИЧИИ ЭРТИНЕ

Эртинe кырган-ачазынга ынак. Ол школадан келгеш-ле, дневнигинде кандыг демдектер салдынганын хамыкты мурнай кырган-ачазынга көргүзөр. Эртинe чаа-ла бирги класста өөренип турар. Башкызының бажыңга берген онаалгазын чааскаан хынамчалыг күүсеткеш, оон канчаар күүсеткенин кырган-ачазынга көргүзөр. А кырган-ачазы карактарының көстүктөрүн кеткеш, кичээнгейлиг хынап көргүлээр. Бир эвес шын болур болза: «Эр хей, кезээде ынчаар өөрөн, кончуг эки өөрөн!» – деп мактап чагыыр.

Х. Ойдан-оол

Башкызының, кичээнгейлиг, онаалгазын деп сөстөрни көжүрөр кылдыр бижинер.

Школада кандыг эртемнер өөренип турар силер?

Кандыг кичээлдерге ынак силер?

Онаалга кылырынга силерге кым дузалажып турарыл?

364. Номчуңар.

Баштайгы тыва балерина Наталья Дойдаловна Ажыкмаа биле Москвадан Тывага ажылдап келген чурукчу Константин Николаевич

Рушевтерниң өг-бүлезинге төрүттүнген Надя бодунуң кыска назынында 10 муң чураан чуроктарны арттырган. Кара чажындан эгелээш чуруп эгелээн кыс уруг 12 хар чедип тургаш, бүгү делегейде билдингир апарган. Ооң делгелгелери Америкага, Японияга, Индияга, Италияга, Францияга, Моолга эрткен.

Чамдык сөстөрни чүге улуг үжүк-биле эгелеп бижээнил?

Делгелгелери деп сөстү слогтарга чарыңар.

Кижилер болгаш чурттар аттарын шын ушта бижип алыңар.

365. Чурттап турар сууруңар, хоорайыңар, ооң чанында хемнерниң аттарын бижичер.

1. Мен ... суурда (хоорайда) чурттап турар мен.

2. Суурувус (хоорайывыс) чанында ... агып бадып чыдар.

366. Чурттап турар сууруңар, хоорайыңар чанында даглар, тайгалар аттарын улуг үжүктер-биле бижичер.

Ийи сөстен тургустунган черлер, хоорайлар, суурлар аттарын канчаар бижиирин утпаңар.

367. Билириңер тыва чогаалчыларның адын, адазының адын, фамилиязын бижичер.

368. Сууруңар, хоорайыңарда кудумчулар аттарын хөй сек орнунга шын бижичер.

Бистиң суурувуста (хоорайывыста) ..., ...,
... деп кудумчулар бар. Мен ... кудумчузунда
чурттап турар мен.

369. Сөстөрни домактар болу бээр кылдыр тургу-
зуңар.

эртип келген, дайзын, дүне, кызыгаарны,
тып алган, исти, Туман деп ыт үргүлчүлээн,
ийи, сүрүүшкүн, шак, кызыгааржылар, үрек-
чизин, кызыгаар, тудуп алган

Бижиңер. Бирги болгаш сөөлгү домакта чугула ке-
жигүңнерниң адаан шыйыңар.

370. Хөй сек орнунга *-даа, -ла* деп сөстөрни ки-
рип бижиңер.

Час-... келген. Шынаалар-..., аргалар-... но-
гаан хевин кедипкен. Өөр бөлүк тааннар өрү
дээрде ужуп-... турганнар. Өөрүшкүлүг уруг-
лар-... өөрүп-хөглөп ойнап-... турлар.

371. *-ла, -ле, -на, -не* деп сөстөрниң мурнунга таар-
жыр сөстөрдөн тып бижиңер.

372. Номчуңар.

КААС ҮЕ

Бөлүк чокпак чодураалар,
мөңгүн дег, ак аржыыл кеткен,
шиник чаагай каас үе
чиңгир ногаан чай-даа келген.

Чечек-бүрү четчип үнгөш,
черниң кыры хевистелген.
Ажыл-ишчи ары, куштар
амданныг чем чыйы берген.

Л. Чадамба

Хевистелген деп сөстү слогтарга чарыңар.

373. Номчуңар.

Цирк, огурец, циркуль, телефон, магнитофон, фабрика, щипцы.

Сөс бүрүзүңгө бир-бир домактан аас-биле чогаадыңар. Чогааткан домактарыңарны бижинер.

374. Номчуңар.

Даады-ла менче көрүп,
тааладыр чылдып турар,
авам ышкаш куспаа чылыг
алдын оттуг ава хүнүм.

С. Сарыг-оол

Шүлүктө чүнүң дугайын чугаалап турарыл? Хүннү чүгө ава хүнүм дээнил?

375. Номчуңар.

ШИИЖЕК

Варяга шиижек турган. Шиижек клеткага чурттап турган, ол черле ырлап көрбээн. Варя шиижекке чедип келгеш, мынча дээн:

– Сээң ырлаар өйүң келген-дир, шиижек.

– Мени хостуг салывыт, ынчан бүдүн хүн иштинде шөлээн ырлаар мен.

Л. Толстой

Ийиги домакта кол сөс биле сөглөкчини тывыңар.

376. Хөй сек орнунга k биле x деп үжүктөрни бижиңер. Солагай талазында сөстөргө x , оң талазында сөстөргө k деп үжүктү киириңер.

... адыыр	... адыыр
...аг	...аг
...аак	...аак
...аар	...аар

Эжеш сөстөрниң утказы кандыг ылгалдыгыл?

377. Номчуңар.

Чодураа бышкан. Чодураалаар бис. Ырак эвесте чодураалыг алаак бар.

Төрел сөстөрни тывыңар.

Домактарда төрел сөстөргө айтырыгларны аас-биле салыңар.

Кандыг сөстөрни төрел сөстөр дээрил?

378. Номчуңар.

АРЫГДА

Суур артында арыг бар. Ол арыгда тал, терек, чодураа, хадың, шиви үнген. Изиг хүнде арыг иштиниң сериинин чүү дээр! Арыгның ортузунда оймак бар. Ында честек-кат

эңмежок. Янзы-бүрү чечектерни магадап хан-мас. Оймактың кыдыында кара суг бар. Суг кыдыын дургаар инек-караа, кызыл-кат үнген. Дыштаныр хүнде суурнуң бүгү чурттакчылары ында турар.

А. Алдын-оолдуу-биле

Чайгы арыгда чүлөр бар-дыр?

379. Номчуңар.

ЛАНДЫШ ЧҮГЕ АК ӨҢНҮГҮЛ?

Бойдустуң тывызыктарын хайгаарап база тып билир сен бе? Чүге калинаның, рябинаның, чодурааның чечектери агыл? Ландыш чүге агыл? Ландыштар хөлегелиг черге өзер. Арганың бичии караңгы черинге курт-кымыскактар көк болгаш өкпең өңнерни көрбес. Чүгле ак өңнер эки көстүр.

В. Тетюреваныы-биле

Айтырыгларга харыыны сөзүглелдиң бодундан тывыңар.

380. Номчуңар. Сөзүглелге аттан бериңер.

Сугда ак хар дег куу эштип чор. Куунуң думчуу, холдары, караа кылагар кара. Ооң ак хар дег мойну узун, ээлгир. Эштип чорда, сугнуң чаштанчылары ооң хоюг чүглеринден хап бадып турар. Кууну суг куштарының хааны деп анаа эвес адап каан.

Сөзүглелдиң хевирин тодарадыңар.

СЛОВАРЬЖЫГАШ

аас-кежик	класс
ада-ие	коньки
аът	куш
аъттыг	каът
аъттаныр	каттырар
арыг-шевер	идик-хеп
аппар	оттар
апаар	оът
аъш-чем	оъткарар
бөгүн	оъттуг
бак (багай)	чаъс
тайга	шынныг
тудуг	эки
тудугжу	эккээр
туман	пөс
туманнаар	пөссүг
туманныг	пак
тур	ыт
теп	деп
тывар	өөреникчи
тывызык	өөредилге
кеттинер	өг-бүле

Проект-биле ажил

Проектиниң темазы: «Тыва улустуң аас чогаалы»

Чүнү кылыр мен:

Кылыр ужурлуг ажылымның планы:

Мээң-биле кады проектени кылыр эштерим:

Меңээ херек чүүлдер:

Проект-биле ажылымның түңнели:

ДОПЧУЗУ

Чаа өөредилге чылы-биле!	3
Катаптаашкын	
§ 1. <i>Бирги класска өөрөнгөн чүүлдерин</i> <i>катаптаары</i>	4

ҮННЕР БОЛГАШ ҮЖҮКТЕР

§ 2. Ажык, ажык эвес үннер болгаш үжүктөр.....	9
§ 3. Кыска болгаш узадыр адаар ажык үннер бол- гаш үжүктөр	15
§ 4. Өк-биле адаар ажык үннүг сөстөргө кадыг демдек (ъ)	21
§ 5. Ажык эвес үннер болгаш үжүктөр	23
§ 6. Эгезинде [т] – [д] деп үннер кирген сөстөр	27
§ 7. Эгезинде [н] – [б] деп үннер кирген сөстөр	30
§ 8. Эгезинде [к] – [х] деп үннер кирген сөстөр	33
§ 9. Ф, ц, щ деп үжүктөр	37
§ 10. Я деп үжүктүг сөстөр	39
§ 11. Е, э (е) деп үжүктүг сөстөр	41
§ 12. Ё деп үжүктүг сөстөр	43
§ 13. Ю деп үжүктүг сөстөр	44
§ 14. Чымчак демдектиг (ь) сөстөр	46
§ 15. Слогтар	48
§ 16. Сөстөрни көжүрери	51
§ 17. Тыва алфавиттиң үжүктөри	57

СӨС

§ 18. Кым? чүү? деп айтырыгларга харыылаттынар сөстөр (Чүве ады)	60
§ 19. Кандыг? деп айтырыгга харыылаттынар сөстөр (Демдек ады)	71
§ 20. Канчап тур? деп айтырыгга харыылаттынар сөстөр (Кылыг сөзү)	79
§ 21. Ат болгаш фамилияларга улуг үжүк	91
§ 22. Азырал амытаннарның шола аттарына улуг үжүк	96
§ 23. Чурттар, хоорайлар, суурлар, кудумчулар, хемнер аттарына улуг үжүк	102
§ 24. Төрөл сөстөр.....	105
§ 25. -ла, -ле, -на, -не деп сөстөрни шын бижири	113
§ 26. -даа деп сөстү шын бижири	116

ДОМАК БОЛГАШ ХАРЫЛЗААЛЫГ ЧУГАА

§ 27. Домак	119
§ 28. Кол сөс биле сөглөкчи дугайында бөдүүн билиг	128
§ 29. Улуг сек, айтырыг болгаш кыйгырыг демдектери	134
<i>Чыл дургузунда өөрөнгенин катаптаары</i>	141
Проект-биле ажыл	156

Учебное издание

***Игорь Чагович ЭРГИЛ-ООЛ
Наталья Чоодуевна ДАМБА
Нелли Михайловна ОНДАР***

ТУВИНСКИЙ ЯЗЫК

2 класс

**Учебник для общеобразовательных
учреждений**

Переработанное и дополненное издание

Редактор издания и техническая редакция
О.М. Баир

Художники *Чечек Монгуш, Шораан Бичел-оол,
Владимир Донгак*

Фотохудожник *М.Ч. Чооду*

Дизайн обложки *В.М. Балчый-оола*

Компьютерная верстка и дизайн макета *Л.Д. Донгак*

Корректор *У.Г. Домур-оол*

Сдано в печать 27.07.2012. Формат 70x100 ¹/₁₆.
Бумага офсетная. Печать офсетная. Гарнитура Школьная.
Физ.п.л. 10,0. Уч.-изд.л. 8,5. Тираж 6000 экз.
Заказ №

Оригинал-макет подготовлен ГБНУ Министерства образования
и науки Республики Тыва «Институтом развития
национальной школы», 667011, г. Кызыл ул. Калинина, 16

Отпечатано в ОАО «ПИК «Офсет»,
660075, г. Красноярск, ул. Республики, 51.